



สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
THE THAILAND RESEARCH FUND

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์
โครงการทุนเครือข่ายวิทยานิพนธ์ปริญญาโทด้านจริยธรรมในประเด็นเรื่อง
"คุณค่าของชีวิตในสังคมไทย"

วิทยานิพนธ์
เรื่อง
คุณธรรมที่จะช่วยให้สังคมเข้มแข็งและก้าวหน้า: ศึกษากรณี
ทัศนะของนักคิดในสังคมไทย

โดย
วัฒกร เรืองจินดาวลย์

วันสิ้นสุดโครงการ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2548

สัญญาเลขที่ PDG01/004/2544

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

เรื่อง

คุณธรรมที่จะช่วยให้สังคมเข้มแข็งและก้าวหน้า: ศึกษากรณี
ทัศนะของนักคิดในสังคมไทย

โดย

วัณกร เรืองจินดาวลย์

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
ชุดโครงการทุนเครือข่ายวิทยานิพนธ์ปริญญาโทด้านจริยธรรมในประเด็นเรื่อง
"คุณค่าของชีวิตในสังคมไทย"

**คุณธรรมที่จะช่วยให้สังคมเข้มแข็งและก้าวหน้า : ศึกษากรณี
ทัศนะของนักคิดในสังคมไทย**

วัดมกร เรื่องจินตาวลัย์

**วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญา
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจริยศาสตร์ศึกษา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล
พ.ศ. 2546**

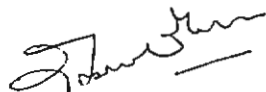
**ISBN 974-04-4191-2
ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหิดล**

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

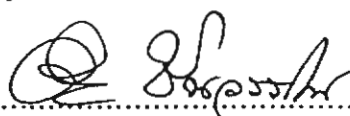
คุณธรรมที่จะช่วยให้สังคมเข้มแข็งและก้าวหน้า : ศึกษากรณี

ทักษะของนักคิดในสังคมไทย



วัณกร เรืองจินดาลัย

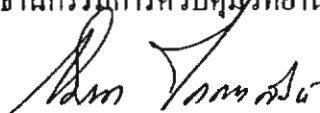
ผู้วิจัย



ผู้ช่วยศาสตราจารย์วริยา ชินวรรโณ

อ.บ. (เกียรตินิยม), M.A., Ph.D.

ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

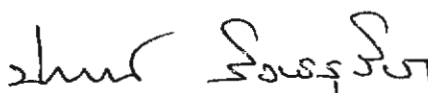


ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุมนา ตั้งคณะสิงห์

อ.บ. (เกียรตินิยม), Maitrise de Sociologie,

Doctorat du 3^{eme} Cycle en Sociologie,

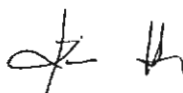
กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์



ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปกรณ์ สิงห์สุริยา

อ.ค. (ปรัชญา)

กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์



อาจารย์ศิริพร แยมนิล

Ph.D.

ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจริยศาสตร์ศึกษา

คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์



รองศาสตราจารย์รัศมีคารา หุ่นสวัสดิ์

Ph.D.

คณบดี

บัณฑิตวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

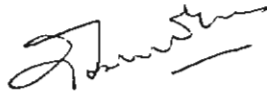
คุณธรรมที่จะช่วยให้สังคมเข้มแข็งและก้าวหน้า : ศึกษากรณี

ทัศนะของนักคิดในสังคมไทย

ได้รับพิจารณาให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

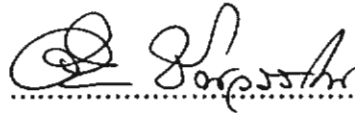
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจริยศาสตร์ศึกษา

วันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2546



.....
วฒกร เรืองจินดาวลัษ

ผู้วจัษ



.....
ผู้ช่วศาสตราจารยัวรึษา จันวรณ

อ.บ. (เกียรตินิยม), M.A., Ph.D.

ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

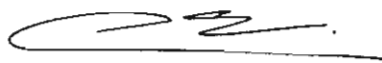


.....
ผู้ช่วศาสตราจารยัสุนนา ดังคณะสิงห์

อ.บ. (เกียรตินิยม), Maitrise de Sociologie,

Doctorat du 3^{eme} Cycle en Sociologie,

กรรมการสอบวิทยานิพนธ์



.....
รองศาสตราจารยัอรทัย อาจอ้า

Ph.D. (Candidate)

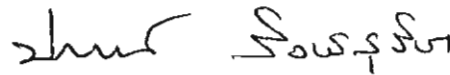
กรรมการสอบวิทยานิพนธ์



.....
รองศาสตราจารยัรศมิคารา หนุ่สวสดี Ph.D.

คณบดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล



.....
ผู้ช่วศาสตราจารยัปกรณ์ สิงห์สุรึษา

อ.ค. (ปรัชญา)

กรรมการสอบวิทยานิพนธ์



.....
รองศาสตราจารยัสุรึย กางูจนวงค์ Ph.D.

คณบดี คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหิดล

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ เพราะผู้วิจัยได้รับความเมตตาช่วยเหลือเป็นอย่างมากจาก ดร.วริยา จินวรรณ ประธานควบคุมวิทยานิพนธ์ ซึ่งท่านเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญที่ทำให้ผู้วิจัยได้กลับเข้ามาอยู่ในเส้นทางของการทำวิทยานิพนธ์อีกครั้งจนสำเร็จ ดร.สุมนา ตั้งคณะสิงห์ ให้คำแนะนำต่างๆ ในการทำวิทยานิพนธ์อันเป็นประโยชน์อย่างมากแก่ผู้วิจัยมาโดยตลอด ดร.ปกรณ์ สิงห์ สุริยาได้เสียสละเวลาการทำงานของท่านหลายครั้งเพื่อให้คำแนะนำในการทำวิทยานิพนธ์แก่ผู้วิจัย และขอขอบคุณ รองศาสตราจารย์ อรทัย อาจอ่ำ ที่ได้เสียสละเวลาของท่านมาเป็นกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ให้ผู้วิจัย ตลอดจนให้มุมมองแง่คิดเกี่ยวกับงานวิจัยด้วยความเมตตาแก่ผู้วิจัยเป็นอย่างยิ่ง ขอขอบคุณ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (ส.ก.ว) ที่ได้มอบทุนในการทำวิจัยแก่ผู้เขียน

ท้ายที่สุดนี้ ผู้วิจัยขอขอบคุณ คุณณฤมล เหลี่ยมไตร ที่ได้ช่วยพิมพ์งาน ตรวจสอบคำ และจัดหน้าให้แก่ผู้วิจัยมาตั้งแต่หน้าแรกจนถึงหน้าสุดท้าย ขอบใจ คาส เซ็น เคิ้ล และชิ ที่นั่งเป็นเพื่อนผู้วิจัยมาตลอดแม้ในยามดึกคืนแค้นไหนก็ตาม ขอขอบคุณ คุณไกรรักษ์ เรืองจินดาวลัย ที่ได้ช่วยเหลือในยามที่ผู้วิจัยมีปัญหาติดขัดในการทำวิจัยมาโดยสม่ำเสมอ ท้ายนี้ผู้วิจัยขอขอบคุณบิดาและมารดาของผู้วิจัยที่ได้กระตุ้นผู้วิจัยให้รีบทำวิทยานิพนธ์ให้เสร็จโดยตลอดมา รวมทั้งได้ให้ทุนทรัพย์แก่ผู้วิจัยมาตลอดเวลา

นายวัชรกร เรืองจินดาวลัย

คุณธรรมที่จะช่วยให้สังคมเข้มแข็งและก้าวหน้า : ศึกษากรณีทัศนคติของนักคิดในสังคมไทย (THE VIRTUES THAT CONTRIBUTE TO A STRONG AND FLOURISHING SOCIETY : A CASE STUDY OF THE THINKERS VIEWS IN THAI SOCIETY)

วิทยากร เรื่องจินตวลัย 4236588 SHES / M

ศศ.ม. (จริยศาสตร์ศึกษา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ : วิทยา ชินวรรณ, M.A., Ph.D., สุมนา ตั้งคณะสิงห์, M.A., Ph.D., ปกรณ์ สิงห์สุริยา, Ph.D.

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาระบบความคิดเกี่ยวกับคุณธรรม เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของคุณธรรมและความเข้มแข็งก้าวหน้าของสังคม และเพื่อศึกษาทัศนะของนักคิดในสังคมไทยในเรื่องคุณธรรมที่จะสร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้า โดยทำการสัมภาษณ์ระดับลึกกับนักคิดในสังคมไทยจำนวน 7 ท่าน

ผลการวิจัย พบว่า 1) อริสโตเติลแบ่งคุณธรรมออกเป็นสองประเภท กล่าวคือ คุณธรรมทางปัญญาและคุณธรรมทางจริยธรรม คุณธรรมทางปัญญาเป็นการเข้าใจความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของสรรพสิ่งในจักรวาลและธรรมชาติของมนุษย์ คุณธรรมทางปัญญาเป็นผลมาจากการอบรมสั่งสอนและการไตร่ตรองทางปรัชญา ส่วนคุณธรรมทางจริยธรรมเป็นผลมาจากลักษณะนิสัย คุณธรรมทางจริยธรรมเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ก่อนแต่ผลมาจากการฝึกฝนจนเป็นนิสัย 2) จากการศึกษาวิจัยพบว่าสังคมเข้มแข็งคือสังคมที่มีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มของพลเมืองในสังคมซึ่งสังคมในที่นี้รวมถึงภาครัฐ ภาคธุรกิจเอกชนและภาคประชาชนด้วย และการรวมตัวนี้เป็นไปเพื่อการแก้ปัญหาบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์ ในลักษณะของความเป็นหุ้นส่วนกัน มีความสามัคคีและเอื้ออาทรต่อกัน และจากการศึกษาวิจัยพบอีกด้วยว่ามีปัจจัยสำคัญ 7 ประการด้วยกันที่จะช่วยสร้างสังคมเข้มแข็งและก้าวหน้า กล่าวคือ 1) โครงสร้างทางสังคมต้องเป็นแนวนอน 2) ระบบเศรษฐกิจควรเป็นระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง 3) ต้องมีค่านิยมจากศาสนาธรรม 4) ต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อชีวิต 5) ต้องสร้างกลุ่มผู้นำตามธรรมชาติ 6) ระบบความสัมพันธ์เชิงสังคมต้องแน่นแฟ้น 7) ต้องสร้างกลไกที่เอื้อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ในชุมชนและสังคม 3) ผลการวิจัยพบว่าคุณธรรมของอริสโตเติลสัมพันธ์กับสังคมเข้มแข็งก็ถือว่าถ้าคนในสังคมทุกคนเป็นคนที่มีคุณธรรมสังคมก็จะเข้มแข็งตามไปด้วย แต่ถ้าคนในสังคมไม่มีคุณธรรมก็จะทำให้สังคมอ่อนแอและจะเป็นรากเหง้าของปัญหาต่างๆ เช่น ปัญหาสังคมและปัญหาสิ่งแวดล้อม เป็นต้น นอกจากนี้แนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติลยังช่วยเป็นแนวทางในการพัฒนาคุณธรรมให้เกิดขึ้นในสังคมด้วย 4) จากการสัมภาษณ์นักคิดทั้ง 7 ท่านเกี่ยวกับประเด็นที่ว่ามีคุณธรรมอะไรบ้างที่จะช่วยสร้างสังคมให้เข้มแข็งและก้าวหน้า พบว่ามีคุณธรรม 9 ข้อด้วยกันที่นักคิดในสังคมไทย คิดว่าคุณธรรมเหล่านี้จะสามารถช่วยสร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้าได้ คุณธรรมทั้ง 9 ประการ ประกอบไปด้วย 1.ความซื่อสัตย์ 2.ความเอื้ออาทร 3.ความเป็นคนมีจิตสาธารณะ 4.ความกตัญญู 5.ความไว้วางใจผู้อื่น 6.การทำตนให้เป็นตัวอย่าง 7.ความกล้าที่จะเห็นแย้ง 8.ความรู้เท่าทันระบบทุนนิยม 9.การยึดถือความจริงเป็นพื้นฐาน

งานวิจัยนี้เสนอแนะว่า ควรมีการศึกษาวิจัยว่าคุณธรรมที่จะช่วยสร้างสังคมที่เข้มแข็งและก้าวหน้าตามพระประสงค์ของประชาชน โดยทั่วไปนอกจากนักคิดในสังคมไทยมีอะไรบ้าง และควรมีการศึกษาเปรียบเทียบประเด็นเรื่องคุณธรรมที่จะช่วยสร้างสังคมที่เข้มแข็งและก้าวหน้าตามทัศนะของนักคิดในสังคมไทยกับนักคิดชาวต่างประเทศว่าเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไรด้วย

คำสำคัญ : คุณธรรม / สังคมเข้มแข็ง

THE VIRTUES THAT CONTRIBUTE TO A STRONG AND FLOURISING SOCIETY : A CASE STUDY OF THE THINKERS' VIEWS IN THAI SOCIETY

VATTAKORN RUANGJINDAVALAI 4236588 SHES/M

M.A. (ETHICAL STUDIES)

THESIS ADVISORS : WARIYA CHINWANNO, M.A., Ph.D., SUMMANA TANGKANASING, M.A., Ph.D, PAKORN SINGSURIYA, Ph.D.

ABSTRACT

This research is qualitative research, which is divided into two parts : documentary and field researches. The objectives of this research are to study the concept of virtues, the concept of a strong and flourishing society, the relationship between virtue and a strong and flourishing society, and the virtues that contribute to a strong and flourishing society.

The results of the study, related to the first objective, show that Aristotle divided the virtues of the soul and said that some were virtues of character and others of intellect. The moral virtues are a state of character concerned with the choice lying between two extremities, this being determined by a rational principle, where the mean of practical wisdom would determine choices. The intellectual virtues were investigated, that is, the virtues which accompany the proper exercise of reason in its various functions. The primary tasks of intellect are first, to give us knowledge of invariable and fixed principles and, second, to provide a rational guide for action in daily life.

The results of the study, related to the second objective, are that a strong society means an assembly of citizens who have civic consciousness based on common awareness of the social problems. It consists of the public sector, the private sector, and the civic sector. All of them solve problems by community spirit, generosity etc. within the civic network.

The results of the study, related to the third objective, are that Aristotle's concept of virtue is related to a strong society. That is to say, society will be strong and flourishing if and only if the people in society have virtues such as self-discipline, moral courage, public mindedness, and generosity, etc.. If people lack these virtues, a strong society will be impossible, because strong society must have virtues as its foundation.

The results of the study, related to the fourth objective, are that most thinkers believe that there are nine virtues that contribute to a strong society. They are as follows : 1) honesty, 2) generosity, 3) public mindedness, 4) gratefulness, 5) trust, 6) being a good model citizen, 7) courage to express different opinions, 8) not falling victim to capitalism, 9) faithfulness to truth.

It is suggested that there should be a study that integrates both quantitative and qualitative methods on the same issue from the perspective of Thai society. Moreover, there should also be a study that intensively compares moral virtues contributing to "strong society" from the perspectives of Thai and foreign thinkers or experts.

KEY WORDS : VIRTUES / CIVIL SOCIETY / STRONG SOCIETY

111 P. ISBN 974-04-4191-2

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ.....	ค
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
 บทที่ 1 บทนำ.....	 1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	3
1.3 ขอบเขตของงานวิจัย.....	3
1.4 วิธีดำเนินการวิจัย.....	4
1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	4
1.6 นิยามศัพท์.....	5
1.7 ปัญหาและข้อจำกัด.....	5
 บทที่ 2 คุณธรรมและแนวคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม.....	 7
2.1 แนวความคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติล.....	7
2.1.1 ชีวิตและงานของอริสโตเติล.....	7
2.1.2 มโนทัศน์เกี่ยวกับ “คุณธรรม” ของอริสโตเติล.....	9
2.1.3 ประเภทของคุณธรรม.....	9
2.1.4 แนวคิดเกี่ยวกับ “คุณธรรม” ทางจริยธรรม.....	10
2.1.5 ลักษณะของคุณธรรมทางจริยธรรม.....	11
2.1.6 คุณธรรมในฐานะที่เป็นทางสายกลาง.....	12
2.1.7 ความหมายของคุณธรรมทางจริยธรรม.....	14
2.1.8 ตัวอย่างคุณธรรมทางจริยธรรมในวรรณคดีของอริสโตเติล.....	15
2.2 แนวความคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม.....	16
2.2.1 ความหมายของประชาสังคม.....	18
2.2.2 รูปแบบของประชาสังคม.....	20
2.2.3 ปัจจัยและเงื่อนไขที่ส่งผลให้สังคมเข้มแข็ง 7 ประการตามแนวคิดของ อุทัย คุลยเกษม และ อรศรี งามพิทยาพงศ์.....	22

สารบัญ (ต่อ)

2.2.4 กลไก มาตรการ และวิธีการสร้างประชาสังคมตามแนวคิดของ อเนก เหล่าธรรมทัศน์.....	24
2.2.5 ลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทยซึ่งเป็นปัจจัยเหนี่ยวรั้งการสร้าง “ประชาสังคม” ตามทัศนะของนายแพทย์ชูชัย ศุภวงศ์.....	25
2.2.6 ลักษณะของประชาสังคมและความเป็นประชาสังคม.....	26
2.2.7 องค์ประกอบเชิงยุทธศาสตร์ของประชาสังคม.....	27
2.2.8 ยุทธศาสตร์การสร้างความเข้มแข็งในกระบวนการประชาสังคม....	29
2.2.9 องค์ประกอบอันจำเป็นของการมีวิถีชีวิตสาธารณะที่เข้มแข็ง.....	29
2.2.10 ประโยชน์ของประชาสังคมตามทัศนะของอเนก เหล่าธรรมทัศน์...	30
2.3 ความสัมพันธ์ระหว่างคุณธรรมและความเข้มแข็งของสังคม.....	32
2.4 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	35
บทที่ 3 คุณธรรมที่สร้างสรรคสังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้า.....	39
3.1 สภาพความอ่อนแอของสังคมไทย.....	39
3.2 ปัญหาทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และสังคมเข้มแข็ง.....	41
3.2.1 ปัญหาทางสังคม.....	41
3.2.2 ปัญหาเศรษฐกิจ.....	42
3.2.3 ปัญหาทางการเมือง.....	43
3.3 คุณธรรมทางพุทธศาสนา.....	43
3.4 ค่านิยมที่บั่นทอนความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม.....	49
3.5 ทฤษฎีไร้ระเบียบ.....	55
บทที่ 4 การศึกษาคุณธรรมที่จะสร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้า : ศึกษาทัศนะของนักคิด ในสังคมไทย.....	61
ประเด็นที่ 1 แนวคิดเกี่ยวกับสังคมเข้มแข็งคืออะไรตามทัศนะของนักคิดในสังคม ไทย.....	62
ประเด็นที่ 2 สังคมไทยในปัจจุบันเป็นสังคมที่เข้มแข็งหรือไม่.....	65
ประเด็นที่ 3 มโนทัศน์สังคมเข้มแข็ง กับ ประชาสังคม เหมือนกันหรือไม่.....	69

สารบัญ (ต่อ)

ประเด็นที่ 4 เราจะสร้างสังคมที่เข้มแข็งอย่างไร.....	71
ประเด็นที่ 5 คุณธรรมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสังคมเข้มแข็งหรือไม่.....	73
ประเด็นที่ 6 มีคุณธรรมอะไรบ้างที่จะช่วยสร้างสังคมเข้มแข็ง.....	75
ประเด็นที่ 7 เราจะนํ้าวิธีการสร้างคุณธรรมที่จะช่วยให้สังคมเข้มแข็งและก้าวหน้าได้ อย่างไร.....	83
 บทที่ 5 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ.....	87
5.1 สรุปผลการวิจัย.....	87
5.2 ข้อเสนอแนะ.....	93
บรรณานุกรม.....	94
ภาคผนวก.....	99
ประวัติผู้วิจัย.....	101
EXECUTIVE SUMMARY.....	102

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

แนวทางและยุทธศาสตร์ในการพัฒนาประเทศไทยเกือบครึ่งศตวรรษนั้น เป็นการพัฒนาที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ความก้าวหน้าทางด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก แม้ว่าในด้านการพัฒนาที่มีศูนย์กลางอยู่ที่การสร้างคามมั่นคงทางเศรษฐกิจนั้นจะนำมาซึ่ง ความสะดวกสบายทางด้านวัตถุ แต่ในขณะเดียวกันนั้น แนวทางและยุทธศาสตร์ในการพัฒนาประเทศดังกล่าว ก็ทำให้สังคมไทยเกิดความอ่อนแอ กล่าวคือ การเร่งสร้างแต่ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยไม่ได้สร้างความเข้มแข็งทางสังคมไปพร้อมๆ กันนั้น ทำให้คนในสังคมนั้น ขาดความเสียสละ ความสามัคคี ความเอื้ออาทรต่อกัน ฯลฯ รวมทั้งขาดการเรียนรู้ร่วมกันในการจัดการแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นในสังคมที่พวกเขาดำรงอยู่

ความอ่อนแอของสังคมไทยดังกล่าวข้างต้นปรากฏเห็นได้ชัดในปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นในสังคมไทยไม่ว่าจะเป็นปัญหาความเสื่อมโทรมทางศีลธรรมของคนในสังคม หรือปัญหาการส่งเสริมด้านการท่องเที่ยวและอุตสาหกรรมบริการโดยไม่คำนึงถึงแบบแผนทางวัฒนธรรมดั้งเดิม ซึ่งได้ก่อให้เกิดแบบแผนวัฒนธรรมใหม่ ทำให้สังคมไทยเป็นสังคมที่มีชีวิตทางวัฒนธรรมที่อยู่กับ เหล้า บุหรี่ บาร์ คลับ สถานเริงรมย์ ยาเสพติด การพนัน และการขายตัว (เทียนชัย วงศ์ชัยสุวรรณ, 2541:145) นอกจากนี้ ความอ่อนแอในสังคมไทยจะเห็นได้จากค่านิยมใฝ่สเปกโทรไลต์ ที่คนในสังคมมุ่งแสวงหาความสะดวกสบายบำรุงบำเรอ แบบไม่ต้องทำอะไร เป็นต้น (พระธรรมปิฎก, 2542: 14-15)

แนวทางหรือวิธีการที่จะนำมาใช้ในการแก้ไขความอ่อนแอทางสังคมไทย ที่นักคิดนักวิชาการไทยเห็นพ้องต้องกันก็คือ การสร้างประชาสังคมให้เกิดขึ้นในสังคมไทย นายแพทย์ประเวศ วะสี (2541:64) กล่าวถึงประชาสังคมไว้ว่า ถ้าหากสังคมไทยสร้าง “สังคมเข้มแข็ง” หรือ “ประชาสังคม” เป็นฐาน เศรษฐกิจ การเมือง และศีลธรรมจะต้องดีขึ้น ดังนั้น ยุทธศาสตร์ในการพัฒนาชาติควรมุ่งไปสู่การสร้างสังคมให้เกิดความเข้มแข็ง หรือประชาสังคม และใช้ประชาสังคม เป็นเครื่องมือพัฒนา เศรษฐกิจ สังคม และศีลธรรม

นักคิดนักวิชาการไทยได้ให้ความหมายของประชาสังคมไว้แตกต่างกัน แต่โดยสาระหลักแล้ว ประชาสังคมหรือสังคมเข้มแข็ง (civil society) หมายถึง การรวมตัวกันเป็นกลุ่ม หรือองค์กรของสมาชิกในสังคมที่มีจิตสำนึกความเป็นพลเมือง (civic consciousness) อันเกิดจากการมองเห็นวิกฤติการณ์หรือสภาพของปัญหาทางสังคมมารวมตัวกัน การรวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือองค์กรดังกล่าว อาจ

จะประกอบไปด้วย ภาครัฐ ภาคเอกชน รวมทั้งภาคประชาชน ในลักษณะของความเป็นหุ้นส่วนกัน (partnership) เพื่อร่วมกันแก้ปัญหา หรือกระทำการบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์ ทั้งนี้ด้วย ความรัก ความสามัคคี ความเอื้ออาทรต่อกัน ภายใต้ระบบการจัดการโดยมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย (civic network) (ชูชัย ศุภวงศ์, 254 :165)

การจะสร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งหรือเป็นประชาสังคมนั้นสิ่งสำคัญที่สุดคือ การทำให้ประชาชนเป็นพลเมือง ซึ่งโดยปกติแล้ว ประชาชนในสังคมไทยยังไม่ใช่พลเมือง เนื่องจากคิดว่าตนไม่มีบทบาทหน้าที่ที่จะต้องมีส่วนร่วมในการกำหนดแนวทางในการดำรงชีพของตนเอง รวมทั้งการแก้ไขวิกฤติการณ์ทางปัญหาต่างๆ เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2541:41) กล่าวถึงพลเมือง (citizen) ว่านอกจากจะต้องเสียภาษี และปฏิบัติตามกฎหมายของรัฐแล้ว พลเมืองยังต้องมีบทบาทและมีส่วนร่วมหรืออำนาจในทางการเมืองอีกด้วย กล่าวคือ อย่างน้อยที่สุดจะต้องมีสิทธิไปเลือกตั้งและที่ยิ่งไปกว่านั้น ก็จะต้องมีสิทธิในการแสดงความคิดเห็น การวิพากษ์วิจารณ์ในเรื่องต่างๆ ทางการเมือง ตลอดจนการมีสิทธิเข้าร่วมในกิจกรรมต่างๆ เพื่อส่วนรวม รวมไปถึงรัฐในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกันอีกด้วย

แต่ทว่าการจะสร้างความเป็นพลเมืองเพื่อให้เกิดประชาสังคมหรือสังคมเข้มแข็งนั้นจำเป็นที่สุดที่จะต้องสร้าง “คุณธรรม” ให้เกิดขึ้นกับประชาชน คุณธรรมดังกล่าวประกอบด้วย การมีวินัยในตนเอง (self – discipline) ความกล้าหาญทางจริยธรรม (moral courage) การมีจิตสาธารณะ (public mind) เป็นต้น (สุรวุฒิ ปัดโรตง, 2540 : 103) ซึ่งคุณธรรมดังกล่าวจะเป็นแรงพลังที่สำคัญหรือเป็นหัวใจที่จะช่วยขับเคลื่อนขบวนการประชาสังคมได้ เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2540 : 47) ได้เสนอแนะว่าควรพัฒนาคุณธรรมดังกล่าวนี้ ให้เป็นอุดมการณ์ใหม่ มีน้ำหนักความสำคัญเท่าเทียมกันกับ อุดมการณ์ของชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าคุณธรรมที่จะสร้างความเป็นพลเมืองเพื่อให้เกิดประชาสังคมนั้นเป็นเรื่องสำคัญที่จะกำหนดความสำเร็จในเรื่องอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม การเมือง ฯลฯ แต่ก็ยังไม่มียุทธศาสตร์ในสังคมไทยที่ออกมาแสดงทรรศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นปัญหาที่สำคัญในการที่จะสร้างองค์ความรู้ เพื่อศึกษา ค้นคว้า และพัฒนาแนวคิดด้านประชาสังคมของไทยที่จะช่วยสร้างสังคมเข้มแข็งและก้าวหน้าในขณะที่เดียวกันก็มีระบบความคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของบรรพบุรุษของเราอยู่แล้วที่เป็นชาวตะวันตกในสังคมกรีกโบราณซึ่งได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมไว้อย่างน่าสนใจ แต่ไม่มีใครได้กล่าวถึง ในงานวิจัยชิ้นนี้จะขอยกกล่าวถึงแนวคิดของอริสโตเติล เพื่อให้เราเข้าใจแนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมในอดีต แต่ทั้งนี้ก็เป็นเพียงการนำเสนอเพื่อให้เราเข้าใจระบบความคิดของในอดีตเท่านั้น มิได้มีวัตถุประสงค์ที่จะนำมาทำการเปรียบเทียบกับระบบคิดของนักคิดและนักวิชาการไทยแต่อย่างใด เพราะจุดเน้นหนักจะอยู่ที่การทำความเข้าใจ “ความคิด” ของนักคิดและนักวิชาการไทย แต่จะเป็นความพยายามในการวิเคราะห์เชื่อมโยง ให้

เห็นถึงเงื่อนไขที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างระบบความคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติลกับความเข้มแข็งของสังคม

นอกจากนี้ งานชิ้นนี้ยังให้ความสนใจกับความคิดของนักวิชาการตะวันตกในยุคสมัยใหม่ คือ โรเบิร์ต เมอร์ตัน ที่ปรากฏอยู่ในทฤษฎีไร้ระเบียบด้วย ทั้งนี้เพื่อให้เห็นภาพของตัวแทนความคิดของแต่ละยุคสมัย ก่อนที่จะมุ่งไปที่คุณธรรมที่จะสร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้าจากทัศนะของนักคิดในสังคมไทย ผลที่ได้จากการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยคาดว่าจะสามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาในเรื่องการสร้างคุณธรรมของพลเมืองในชาติและการสร้างอุดมการณ์ใหม่ของประเทศต่อไปได้

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1.2.1) ศึกษากระบวนการความคิดที่เกี่ยวกับคุณธรรมทั้งในอดีตและปัจจุบัน
- 1.2.2) ศึกษาแนวคิดที่เกี่ยวกับความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม
- 1.2.3) ศึกษาเงื่อนไขที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างคุณธรรมกับความเข้มแข็งก้าวหน้าของสังคม
- 1.2.4) ศึกษาทัศนะของนักคิดในสังคมไทยในเรื่องคุณธรรมที่จะสร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้า

1.3 ขอบเขตของงานวิจัย

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาเรื่องคุณธรรมที่จะสร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้า : ศึกษากรณีทัศนะของนักคิดในสังคมไทย แต่จะนำเสนอแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติลเพื่อเป็นภูมิหลังสำหรับการทำความเข้าใจในความหลากหลายของระบบคุณธรรม ทั้งนี้เนื่องจากอริสโตเติลได้ให้กรอบแนวคิดในเรื่องนี้ไว้อย่างเป็นระบบและมีความชัดเจนโดดเด่นมากที่สุด โดยจะเป็นการศึกษาวิเคราะห์และสังเคราะห์จากเอกสาร และหลังจากนั้นจะศึกษาแนวคิดและความคิดเกี่ยวกับสังคมเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคมจากนักคิดและนักวิชาการในสังคมไทย โดยจะใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกและการบันทึกข้อมูลภาคสนาม อีกทั้งผู้วิจัยจะใช้วิธีการวิเคราะห์ การจัดจำแนกหมวดหมู่ของข้อมูล เพื่อทำความเข้าใจความหมายและความหลากหลายของความคิดของนักคิดและนักวิชาการ นอกจากนี้ยังทำการผนวกทฤษฎีไร้ระเบียบของโรเบิร์ต เมอร์ตัน (Robert merton) เพื่อทำความเข้าใจสาเหตุในความอ่อนแอของสังคมในปัจจุบันด้วย

1.4 วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีการดำเนินงานวิจัยในครั้งนี้ประกอบด้วย 2 ส่วน ดังนี้ คือ

1.4.1 ส่วนแรกเป็นการศึกษาวิจัยภาคเอกสาร (documentary research) ที่เกี่ยวกับคุณธรรมและแนวคิดที่จะสร้างสังคมให้เข้มแข็งและก้าวหน้า

1.4.2 ส่วนที่สองเป็นการศึกษาวิจัยในภาคสนาม (field research) เป็นการสัมภาษณ์เชิงลึก (indepth interview) ในประเด็นที่ว่า คุณธรรมอะไรบ้างที่จะช่วยสร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้ากับนักคิดและนักวิชาการในสังคมไทย จำนวน 7 ท่าน ซึ่งประกอบด้วย

1. ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก
2. นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์
3. นายวิทยากร เขียวกุล
4. รองศาสตราจารย์ ดร. ไชยรัตน์ เจริญสิน โสภาร
5. รองศาสตราจารย์ อรทัย อาจอ่ำ
6. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรวุฒิ ปัดไธสง
7. นายวิรัตน์ คำศรีจันทร์

นอกจากนี้ผู้วิจัยจะใช้ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์นักคิดและนักวิชาการทั้ง 7 ท่านนี้ มาทำการจำแนกหมวดหมู่ของคุณธรรมเพื่อทำความเข้าใจ ศึกษาความหมายของคุณธรรมในทฤษฎีของนักคิดในสังคมไทยว่าเป็นอย่างไร

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 1.5.1) ทราบระบบคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับคุณธรรมของนักปรัชญาตะวันตก
- 1.5.2) ทราบความคิดและทัศนะเกี่ยวกับสังคมเข้มแข็งหรือประชาสังคมของนักคิดในสังคมไทย
- 1.5.3) ทราบทัศนะเกี่ยวกับคุณธรรมที่สร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้าของนักคิดในสังคมไทย
- 1.5.4) ทราบความสัมพันธ์ระหว่างคุณธรรมกับความเข้มแข็งของสังคม
- 1.5.5) เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาวิจัยเรื่องที่เกี่ยวข้องต่อไป

1.6 นิยามศัพท์

1.6.1) “สังคมเข้มแข็ง” หรือ “ประชาสังคม” หมายถึง การรวมตัวกันเป็นกลุ่มของพลเมืองในสังคมที่มีจิตสำนึกแห่งความเป็นพลเมือง (civic consciousness) อันตั้งอยู่บนพื้นฐานของการมองเห็นวิกฤตการณ์หรือปัญหาทางสังคมร่วมกัน การรวมตัวเป็นกลุ่มดังกล่าวประกอบด้วย ภาครัฐ ภาคเอกชน รวมทั้งภาคประชาชน ทั้งนี้เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาด้วยความสามัคคี ความเอื้ออาทรต่อกันเป็นต้น ภายใต้การเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายของพลเมือง (ชูชัย สุภวงส์, 2541 : 165)

1.6.2) “คุณธรรม” หมายถึง ความดีงามซึ่งเป็นคุณสมบัติขั้นพื้นฐานของความเป็นพลเมือง เช่น การมีวินัยในตนเอง (self discipline) ความกล้าหาญของจริยธรรม (moral courage) การมีจิตสาธารณะ (public mind) เป็นต้น (สุรวุฒิ ปัดโรตอง, 2542 : 103)

1.7 ปัญหาและข้อจำกัด

เนื่องจากในตอนแรกของการทำวิจัย ผู้วิจัยตั้งใจจะสัมภาษณ์นักคิดไทยหลายท่าน ดังมีรายชื่อดังต่อไปนี้ ซึ่งประกอบไปด้วย

1. ศาสตราจารย์ เสน่ห์ จามริก
2. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)
3. นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์
4. ศาสตราจารย์นายแพทย์ ประเวศ วะสี
5. ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์
6. รองศาสตราจารย์ ดร.เอนก เหล่าธรรมทัศน์
7. รองศาสตราจารย์ ดร.ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร
8. รองศาสตราจารย์ ดร.อนุชาติ พวงสำลี
9. รองศาสตราจารย์ ดร.กฤตยา อาชวนิจกุล
10. นายวิทยากร เชียงกุล
11. รองศาสตราจารย์ ดร.ธีรยุทธ บุญมี
12. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรวุฒิ ปัดโรตอง

แต่เนื่องจากปัญหาต่างๆ หลายประการ เช่น บางท่านป่วย, บางท่านไม่ยินดีให้สัมภาษณ์, บางท่านไม่สามารถติดต่อได้ ฯลฯ จึงทำให้ผู้วิจัยไม่สามารถทำการสัมภาษณ์นักคิดเหล่านั้นครบถ้วนดังที่ผู้วิจัยตั้งใจและวางแผนไว้ได้ทั้งหมด จึงจำเป็นต้องทำการสัมภาษณ์นักคิดและนักวิชาการท่านอื่นๆ ที่ยินดี เต็มใจ และให้ความร่วมมือในการสัมภาษณ์แทน เพื่อให้ได้ข้อมูลมากพอในการที่จะนำมาวิเคราะห์ แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ให้สัมภาษณ์แก่ผู้วิจัย ดังที่ปรากฏรายชื่อใน 1.4 ก็มีความเชี่ยวชาญและมีทัศนะอันหลากหลายในเรื่องสังคมเข้มแข็ง จึงเห็นว่าจะพอเพียงต่อการสะท้อนภาพทัศนะของนักคิดในสังคมไทยได้ในระดับหนึ่ง

บทที่ 2

คุณธรรมและแนวคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม

เราทราบกันดีว่าสังคมไทยในปัจจุบันโดยรวมแล้วยังถือว่าเป็นสังคมที่มีความอ่อนแออยู่ การที่จะทำให้สังคมไทยมีความเข้มแข็ง นักคิดส่วนใหญ่เห็นพ้องต้องกันว่า เราจะต้องสร้าง “ประชาสังคม” หรือ “สังคมเข้มแข็ง” ให้เกิดขึ้นในสังคมไทย วิธีการหนึ่งที่จะสร้างสังคมเข้มแข็ง ก็คือการสร้างคุณธรรมให้เกิดขึ้นกับพลเมืองไทยเพราะคุณธรรมถือว่าเป็นเงื่อนไขขั้นพื้นฐานที่จำเป็นที่สุดในการสร้างสังคมเข้มแข็ง กล่าวคือ ถ้าพลเมืองในสังคมขาดคุณธรรม การสร้างสังคมไทยให้เข้มแข็งอาจจะเป็นไปไม่ได้ยาก

เพื่อให้เกิดความเข้าใจในเรื่องคุณธรรมและแนวคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม ได้อย่างชัดเจน ดังนั้นในบทนี้ผู้วิจัยจึงจะขอแบ่งเนื้อหาออกเป็น 3 ส่วน กล่าวคือ ส่วนแรกจะเป็นการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติลในฐานะที่เป็นรากฐานทฤษฎีทางความคิดที่สำคัญในเรื่องของคุณธรรม ส่วนที่สอง จะเป็นการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคมจากนักคิดในสังคมไทย และในส่วนสุดท้าย จะเป็นการสังเคราะห์รวมทั้งเชื่อมโยงแนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติลกับแนวคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม

2.1 แนวความคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติล

ยิ่งสังคมปัจจุบันมีพัฒนาการไปมากเท่าไร มีความสลับซับซ้อนมากเท่าไร “คุณธรรม” ก็ยิ่งเป็นเรื่องที่จำเป็นต่อสังคมมากขึ้นเท่านั้น (พรพรรณ วีระปรียากุล, 2543 : 5) เพราะสังคมจะเข้มแข็งหรือว่าอ่อนแอขึ้นขึ้นอยู่กับคุณธรรมของคนในสังคมเป็นสำคัญ (Hampsher, 1992: 144) ถ้าคนในสังคมใดมีคุณธรรม สังคมนั้นก็จะเข้มแข็ง ในทางกลับกัน ถ้าคนในสังคมใดไม่มีคุณธรรม สังคมนั้นก็จะอ่อนแอ

ในหัวข้อนี้จะเป็นการศึกษาแนวคิดและวิเคราะห์ทฤษฎีคุณธรรมของอริสโตเติล โดยการศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาวิจัยทั้งจากเอกสารปฐมภูมิ (primary source) คืองาน “Nicomachean Ethics” ของอริสโตเติล และเอกสารทุติยภูมิ (secondary sources) จากผู้เชี่ยวชาญงานด้านปรัชญาของอริสโตเติลโดยตรง เป็นหลักในการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรม

2.1.1 ชีวิตและงานของอริสโตเติล

อริสโตเติล (Aristotle) เป็นนักปรัชญาที่ยิ่งใหญ่ที่สุดคนหนึ่งในประวัติศาสตร์ปรัชญา

และงานเรื่อง “Nicomachean Ethics” ของอริสโตเติลก็นับว่าเป็นงานที่เป็นรากฐานชิ้นสำคัญที่สุดชิ้นหนึ่งในจริยศาสตร์หรือปรัชญาศีลธรรม (Moral Philosophy) (Prior, 1991:144) และในงานชิ้นนี้เองที่ อริสโตเติลได้ไปถึงจุดสูงสุดทางความคิดในประวัติศาสตร์ความคิดทางปรัชญาของกรีกเกี่ยวกับเรื่อง “คุณธรรม” (Albert, 1984 : 29)

อริสโตเติล เกิดในปี 384 BC. ที่เมือง Stagira ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนเหนือของกรีก (Greek) บิดาของอริสโตเติลเป็นแพทย์ของกษัตริย์แห่งมาเซโดเนีย (Macedonia) อริสโตเติลได้ความสนใจในเรื่องชีววิทยามาจากบิดาของเขา ในปี 367 ก่อนคริสตกาล อริสโตเติลได้เข้าศึกษาใน “อคาเดมี” (Academy) ของเพลโต (Plato) เขาศึกษาอยู่ที่นั่นจนกระทั่งเพลโตเสียชีวิตในปี 347 ก่อนคริสตกาล ซึ่งในช่วงเวลานั้นเรามีข้อมูลเกี่ยวกับอริสโตเติลเพียงเล็กน้อย แต่อย่างไรก็ตาม หลักจากที่เพลโตถึงแก่กรรม อริสโตเติลก็ได้ออกจากเอเธนส์ (Athens) เป็นเวลา 12 ปี ซึ่งในช่วงเวลานี้อริสโตเติลได้เดินทางไปยังบริเวณทะเลเอเจียน (Aegean) เพื่อทำการวิจัยทางชีววิทยา นอกจากนั้นอริสโตเติลก็ได้เป็นอาจารย์สอนพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช (Alexander the Great)

ในปี 335 ก่อนคริสตกาล อริสโตเติลได้กลับเอเธนส์และได้ตั้งสำนักปรัชญาของเขา นั่นก็คือ “ลิสซียม” (Lyceum) ขึ้นมา หาก “อคาเดมี” ของเพลโตถูกเรียกว่าเป็นสถาบันการศึกษาชั้นสูงแห่งแรกของโลกตะวันตก “ลิสซียม” ของอริสโตเติลก็อาจจะถูกเรียกว่าเป็นมหาวิทยาลัยการวิจัยแห่งแรกของโลกตะวันตกได้เช่นเดียวกัน เหตุที่สำนักปรัชญาของอริสโตเติลมีชื่อว่า “ลิสซียม” ก็เพราะได้ชื่อตามที่ตั้งซึ่งเป็นสวนสาธารณะใกล้วิหารที่ประชาชนสร้างถวายเทพเจ้าอะพอลโล

ในปี 220 ก่อนคริสตกาล พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชได้สวรรคต การสวรรคตของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ในครั้งนี้ได้ส่งผลกระทบกระเทือนต่อ อริสโตเติล เป็นอย่างมาก กล่าวคือชาวเอเธนส์โดยมากแสดงความเป็นปฏิปักษ์ต่อมาเซโดเนียอย่างรุนแรง ใครที่เคยเข้าพบกับมาเซโดเนียจะถูกลงโทษ อริสโตเติลจึงตกเป็นเป้าการปองร้ายจากนักการเมืองแห่งเอเธนส์ อริสโตเติลถูกกล่าวหาว่า คูหมิ่นเทพเจ้าอันเป็นข้อหาเดียวกับที่โสเครตีส (Socrates) ถูกประหารชีวิตมาแล้ว แต่อริสโตเติลไม่รอให้อูกนำตัวไปขึ้นศาล เขาได้หนีออกจากเอเธนส์โดยให้เหตุผลว่า “เพื่อชาวเอเธนส์จะได้ไม่ทำบาปต่อปรัชญาเป็นครั้งที่สอง” หลังจากนั้นหนึ่งปีคือในปี 221 ก่อนคริสตกาล อริสโตเติล ก็ถึงแก่กรรมลงอย่างสงบ

ถึงแม้ว่า อริสโตเติล จะเป็นนักปรัชญากรีกโบราณ แต่แนวคิดต่างๆ ในงานของเขาก็มีอิทธิพลต่อวิชาการต่างๆ ในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็น ตรรกศาสตร์ (Logic) รัฐศาสตร์ (Politics) หรือแม้แต่ในวิชา ชีววิทยา(Biology) ก็ตาม (Durant, 1993: 73) ตามการจัดแบ่งประเภทงานของอริสโตเติล งานของเขาสามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเภท กล่าวคือ ประเภทแรก เรียกว่า “ศาสตร์ภาคทฤษฎี” (Theoretical Sciences) เช่น อภิปรัชญา (Metaphysics), ฟิสิกส์ (Physics), ดาราศาสตร์(Astronomy),

ชีววิทยา (Biology), จิตวิทยา (Psychology) ประเภทที่สอง เรียกว่า “ศาสตร์ทางปฏิบัติ” (Practical Sciences) ดังเช่น นิโคมาเชียน (Nicomachean Ethics), ยูเดเมียน (Eudemian Ethics), รัฐศาสตร์ (Politics) และประเภทสุดท้าย เรียกว่า “ศาสตร์ทางด้านกวี” (Poetical Sciences) ดังเช่น วาทวิทยา (Rhetoric), กวี (Poetics) และ ตรรกศาสตร์ (Logic) (Albert, 1984 : 30)

2.1.2 มโนทัศน์เกี่ยวกับ “คุณธรรม” ของอริสโตเติล

ก่อนที่เราจะไปศึกษา “ความหมาย” และ “ประเภท” ของคุณธรรม ตามทฤษฎีของอริสโตเติล ผู้วิจัยคิดว่าเราน่าจะมาดูทฤษฎีทางอภิปรัชญาของอริสโตเติลก่อนเล็กน้อย ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า การทำความเข้าใจทฤษฎีทางอภิปรัชญาของอริสโตเติลก่อนนั้น จะช่วยให้เราเข้าใจในทฤษฎีคุณธรรมของอริสโตเติลได้ดียิ่งขึ้น

เป็นที่ทราบกันดีว่าอริสโตเติลเคยเป็นศิษย์ของเพลโตในสมัยที่เขายังศึกษาหาความรู้อยู่ที่ “อคาเดมี” ดังนั้นจึงไม่น่าประหลาดที่อริสโตเติลจะมีทฤษฎีทางอภิปรัชญา (Metaphysics) บางอย่างคล้ายกับเพลโต (Plato) กล่าวคือ อริสโตเติล มองว่าโลกมีจุดหมายปลายทาง (end) (Holmes, 1998:40) จุดหมายปลายทางนี้ ก็คือ ภาวะแห่งหรือแนวโน้มตามธรรมชาติของสิ่งแต่ละสิ่งนั่นเอง จุดหมายปลายทางของเมล็ดมะม่วง ก็คือ ต้นมะม่วงที่ออกผลได้ จุดหมายปลายทางของไข่ไก่ ก็คือ การเป็นไก่เต็มตัว เป็นต้น (วิทย์ วิศทเวทย์, 2542 : 37) ดังนั้นโดยทั่วไปแล้ว ทฤษฎีทางจริยศาสตร์ของอริสโตเติลจึงมักจะถูกมองว่าเป็น “ทฤษฎีทางจริยศาสตร์แบบอ้างอิงจุดหมาย” (teleological theory) (MidGrey, 1988 : 543) กล่าวคือ เป็นทฤษฎีที่มองว่าการเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งปวงมีจุดหมายปลายทางที่แน่นอนอยู่แล้ว (ราชบัณฑิตยสถาน, 2540 : 96) อีกทั้งยังถูกมองว่าเป็น “ธรรมชาตินิยมแบบอ้างอิงจุดหมาย” (teleological naturalism) อีกด้วย (Sahakinsan, 1974 : 491) นอกจากนี้แนวคิดเรื่องนี้ของอริสโตเติล ยังมีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อ “จริยศาสตร์เชิงสัจนิยม” (realistic ethics) ในยุคปัจจุบันอีกด้วย (Beck, 1961 : 52)

2.1.3 ประเภทของคุณธรรม

คำว่า “คุณธรรม” หรือ “Virtue” นั้น อริสโตเติล หมายถึง คุณสมบัติ (Quality) ที่ทำให้มนุษย์บรรลุถึงจุดหมายเฉพาะของความเป็นมนุษย์ได้ (Human Telos) (Macintyre, 1997 : 122) และอริสโตเติล ให้ “virtue” มีความหมายเท่ากับ “excellence” หรือ “ความเป็นเลิศ” ซึ่งอริสโตเติลหมายถึง ความเป็นเลิศของลักษณะนิสัย (character) ที่ทำให้บรรลุผลสำเร็จในการเป็นมนุษย์ (Gould, 1988 : 204)

ในทฤษฎีคุณธรรมของอริสโตเติล อริสโตเติล ได้แบ่งคุณธรรมออกเป็น 2 ประเภท คือ

ประเภทแรก เรียกว่า “คุณธรรมทางปัญญา” (intellectual virtue) ประเภทที่สอง เรียกว่า “คุณธรรมทางจริยธรรม” (Urmson, 1988:21) สาเหตุที่อริสโตเติล แบ่งคุณธรรมออกเป็น 2 ประเภท ก็เนื่องมาจากทฤษฎีในทางอภิปรัชญาที่ว่า สรรพสิ่งย่อมมี “แก่นแท้” (essence) ของตัวเอง แก่นแท้ของสิ่งใดย่อมบ่งถึงหน้าที่เฉพาะและจุดหมายของสิ่งนั้น เช่น แก่นแท้ของมิด ก็คือ การตัดหรือฉีกสิ่งต่างๆ ได้ดี ส่วนแก่นแท้ของมนุษย์ ในทฤษฎีของอริสโตเติล ก็คือ “ปัญญา” (วิทย์ วิศทเวทย์, 2537:52) ดังนั้น สำหรับ อริสโตเติล หน้าที่เฉพาะของมนุษย์ ก็คือการพัฒนา “ปัญญา” เพื่อบรรลุถึงจุดหมายสูงสุดของมนุษย์ นั่นก็คือความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ซึ่งนัยหนึ่งหมายถึงการสร้างลักษณะนิสัยที่มีความเป็นเลิศ

สำหรับอริสโตเติล สิ่งใดก็ตามที่เราเรียกว่ามีความเป็นเลิศ ก็เพราะ สิ่งนั้นทำหน้าที่เฉพาะของมันได้ดี เช่น ความเป็นเลิศของดวงตา ก็คือการมองเห็นได้ดี เป็นต้น คุณธรรมหรือความเป็นเลิศของมนุษย์ ก็คือลักษณะนิสัยที่ทำให้มนุษย์ทำหน้าที่ของความเป็นมนุษย์ได้ดี หรือทำหน้าที่ซึ่งทำให้บรรลุถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ดังนั้น สำหรับอริสโตเติล คุณธรรมหรือความเป็นเลิศของลักษณะนิสัยที่ทำให้มนุษย์เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์จึงมี 2 ประเภท คือ คุณธรรมทางปัญญาและคุณธรรมทางจริยธรรม (สุรพศ ทวีศักดิ์, 2544 : 53)

ข้อสังเกตที่น่าจะตั้งไว้ตรงนี้ก็คือ อริสโตเติล ใช้เกณฑ์เรื่อง “ความแตกต่าง” มาเป็นตัวแบ่งประเภทของคุณธรรม ทั้งนี้ก็เพราะ อริสโตเติล ตั้งคิดว่าในชีวิตประจำวันของเรา เรามักจะเรียกชื่อของคุณธรรมแตกต่างกันออกไป กล่าวคือ เรามักจะเรียกคุณธรรมบางอย่างว่าเป็น “คุณธรรมทางปัญญา” และมักจะเรียกคุณธรรมบางอย่างว่าเป็น “คุณธรรมทางจริยธรรม” หรือ “คุณธรรมของลักษณะนิสัย” (virtue of character) (Bostock, 2000 :36) สำหรับอริสโตเติล คุณธรรมทางปัญญาก็คือ การเข้าใจความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของสรรพสิ่งในจักรวาลและธรรมชาติของมนุษย์ ซึ่งอริสโตเติล หมายถึง ปัญญาภาคทฤษฎีที่เกิดจากการศึกษาความรู้แบบศาสตร์ เช่น อภิปรัชญา ฟิสิกส์ คณิตศาสตร์ ฯลฯ อริสโตเติล คิดว่า “คุณธรรมทางปัญญา” เกิดจากการสอนและการไต่ตรองทางปรัชญา ซึ่งต้องอาศัยเวลาและประสบการณ์ ส่วน “คุณธรรมทางจริยธรรม” เป็นผลมาจากการฝึกฝนจนเป็นนิสัย เช่น เราเรียกคนๆ หนึ่งว่ามีคุณธรรมความซื่อสัตย์ ก็เพราะคนๆ นั้นทำสิ่งที่เรียกว่าความซื่อสัตย์จนเป็นนิสัย อริสโตเติล คิดว่า “คุณธรรมทางจริยธรรม” เกิดจากประสบการณ์และการปฏิบัติในการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางจริยธรรม หรือกิจกรรมสร้างสรรค์สิ่งดีงามร่วมกับบุคคลอื่นๆ ในสังคม / การเมือง (สุรพศ ทวีศักดิ์, 2544 : 56)

2.1.4 แนวคิดเกี่ยวกับ “คุณธรรมทางจริยธรรม”

อริสโตเติล (Ross, 2000 :1746) คิดว่า เนื่องจาก “คุณธรรมทางจริยธรรม” เป็นผลมา

จากลักษณะนิสัย ดังนั้น จึงเห็นได้อย่างชัดเจนว่า “คุณธรรมทางจริยธรรม” โดยธรรมชาติแล้ว เป็นสิ่งที่เราไม่ได้มีมาแต่กำเนิด การที่อริสโตเติลคิดเช่นนี้ เพราะอริสโตเติล เชื่อว่า สิ่งที่มีอยู่โดยธรรมชาติไม่สามารถสร้างลักษณะนิสัยที่ตรงกันข้ามกับธรรมชาติของมันได้ ยกตัวอย่างเรื่อง“ก้อนหิน” กล่าวคือ โดยธรรมชาติแล้ว “ก้อนหิน” เป็นสิ่งที่เคลื่อนไปสู่ที่ต่ำ เราไม่สามารถปลูกฝังนิสัยให้ “ก้อนหิน” เคลื่อนไปสู่ที่สูงได้ ถึงแม้เราจะฝึกขว้างก้อนหินให้เคลื่อนไปข้างบนเป็นพันๆ ครั้งก็ตาม อริสโตเติล คิดว่าสิ่งใดก็ตามที่โดยธรรมชาติแล้วประพฤติในลักษณะหนึ่ง เราไม่สามารถที่จะฝึกฝนให้มันประพฤติในอีกลักษณะหนึ่งได้ ดังนั้นคุณธรรมทางจริยธรรมจึงเป็นสิ่งที่เราไม่ได้มีโดยธรรมชาติ

สำหรับอริสโตเติลแล้ว “คุณธรรมทางจริยธรรม” เป็นสิ่งที่เราไม่ได้มีอยู่ก่อน การที่เรา มี “คุณธรรมทางจริยธรรม” ได้นั้น ก็เป็นเพราะว่า เราใช้มัน (Sherman, 1989 : 6) อริสโตเติล คิดว่า กรณีของ “คุณธรรมทางจริยธรรม” ไม่เหมือนกับกรณีของสิ่งที่เรามีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ ยกตัวอย่างเช่นเรื่อง “ผัสสะ” (sensation) กล่าวคือ การที่เรามีผัสสะเกี่ยวกับการเห็นและการได้ยินนั้น ไม่ใช่เป็นเพราะเราเห็นบ่อยๆหรือได้ยินบ่อยๆ ตรงกันข้าม เรามีผัสสะเกี่ยวกับการเห็นและการได้ยิน อยู่ก่อนแล้ว จากนั้นเราจึงใช้มัน สำหรับอริสโตเติล เรามีคุณธรรมก็เพราะเราใช้คุณธรรม ไม่ใช่เรามีคุณธรรมอยู่ก่อนแล้วค่อยใช้มันทีหลัง อริสโตเติล คิดว่าคุณธรรมมันเหมือนกับกรณีของศิลปะทั้งหลาย กล่าวคือ เราจะต้องเรียนรู้โดยการทำงานศิลปะก่อน เราจึงจะสามารถทำงานศิลปะได้ กล่าวคือ เราเป็นผู้สร้างก็เพราะ โดยการสร้าง เราเป็นนักเล่นพิณก็เพราะ โดยการเล่นพิณ อริสโตเติล คิดว่า ในกรณีของคุณธรรมก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ เราเป็นคนที่มีความยุติธรรมก็เพราะเราทำสิ่งที่ยุติธรรม เราเป็นคนกล้าหาญก็เพราะเราทำสิ่งที่กล้าหาญ เป็นต้น (Ross, 2000 : 1747)

2.1.5 ลักษณะของคุณธรรมทางจริยธรรม

อริสโตเติล ให้ความสนใจเกี่ยวกับการอธิบายลักษณะของ “คุณธรรมจริยศีลธรรม” ทั้งนี้ก็เพื่อให้ได้คำจำกัดที่ชัดเจนของ “คุณธรรมทางจริยธรรม” และการที่จะทำให้เห็นลักษณะของ “คุณธรรมทางจริยธรรม” ว่าเป็นเรื่องของ “ลักษณะนิสัย” ดังนั้น อริสโตเติล จึงต้องแยก “บุคลิกภาพ” (personality) หรือ “วิญญาณ” (soul) ของมนุษย์ออกเป็น 3 ส่วน กล่าวคือ ส่วนแรกเรียกว่า “อารมณ์ความรู้สึก” (emotions) ส่วนที่สองเรียกว่า “สมรรถพล” (faculties) และส่วนสุดท้ายเรียกว่า “ลักษณะนิสัย” (state of character) (Albert, 1984 : 41)

คำว่า “อารมณ์ความรู้สึก” อริสโตเติล หมายถึง ความอยาก ความโกรธ ความกลัว ความเชื่อมั่น ความอิจฉา ความรัก ความเกลียด ฯลฯ เป็นต้น อริสโตเติล คิดว่าอารมณ์ความรู้สึกต่างๆ เหล่านี้โดยทั่วไปแล้วจะสอเคลือบ หรืออีกนัยหนึ่งจะไปด้วยกับกับ “ความสุข” (pleasure)

หรือ “ความทุกข์” (pain) ส่วนคำว่า “สมรรถพล” อริสโตเติล หมายถึง ความสามารถที่จะมีอารมณ์ความรู้สึกต่างๆ เหล่านี้ได้ เช่น ความสามารถที่จะรู้สึกโกรธหรือกลัวได้ เป็นต้น (Sherman, 1997 : 52-53)

อริสโตเติล (Ross, 2000:1746-47) คิดว่า “คุณธรรม” และ “ความชั่วร้าย” ไม่ใช่ “อารมณ์ความรู้สึก” ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า มนุษย์ไม่ได้ถูกเรียกว่า “ดี” หรือ “เลว” บนพื้นฐานของอารมณ์ความรู้สึก แต่มนุษย์ถูกเรียกว่า “ดี” หรือ “เลว” บนพื้นฐานของ “คุณธรรม” หรือ “ความชั่วร้าย” ของพวกเขาเอง อริสโตเติล ยังคิดต่อไปอีกว่า พวกเราไม่ได้รับการสรรเสริญหรือถูกตำหนิ อันเนื่องมาจากอารมณ์ความรู้สึกของพวกเรา กล่าวคือ คนที่รู้สึกกลัวหรือโกรธจะไม่ได้รับการสรรเสริญหรือถูกตำหนิ แต่พวกเราได้รับการสรรเสริญหรือถูกตำหนิ ก็เพราะคุณธรรมหรือความชั่วร้ายของพวกเราเอง อริสโตเติล คิดว่า อารมณ์ความรู้สึก เช่น โกรธ หรือ กลัว เป็นสิ่งที่ปราศจากการเลือก แต่คุณธรรมเป็นการเลือก หรือเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการเลือก และด้วยเหตุผลที่กล่าวมาข้างต้นนี้ อริสโตเติล จึงสรุปว่า คุณธรรมไม่ใช่อารมณ์ความรู้สึก

อริสโตเติล (Ross, 2000 : 1747) คิดว่านอกจากคุณธรรมทางจริยธรรมจะไม่ใช่อารมณ์ความรู้สึกแล้ว คุณธรรมทางจริยธรรมก็ไม่ใช่สมรรถพลด้วย ทั้งนี้เนื่องจากว่า มนุษย์ไม่ได้ถูกเรียกว่าดีหรือไม่ดีรวมทั้งได้รับการสรรเสริญหรือถูกตำหนิไม่ใช่เพราะความสามารถที่จะรู้สึกถึงอารมณ์ต่างๆเหล่านี้ได้ เรามีสมรรถพลโดยธรรมชาติ แต่เราไม่ได้ถูกทำให้ดีหรือเลวโดยธรรมชาติ ดังนั้นคุณธรรมทางจริยธรรมจะต้องไม่ใช่สมรรถพลอย่างแน่นอน อริสโตเติลคิดว่าคุณธรรมทางจริยธรรมจะต้องเป็นลักษณะนิสัย

เพื่อที่จะอธิบายว่าคุณธรรมทางจริยธรรมเป็นเรื่องของลักษณะนิสัย อริสโตเติลจึงได้ตั้งข้อสังเกตว่าคุณธรรมหรือความเป็นเลิศนั้นก่อให้เกิดเงื่อนไขที่ดีแก่สิ่งต่างๆ นอกจากนี้แล้ว คุณธรรมหรือความเป็นเลิศยังทำให้การทำงานของสิ่งนั้นๆเป็นไปด้วยดีด้วย ยกตัวอย่างเช่น ความเป็นเลิศของดาทำให้ดาเป็นดาที่ดีและการทำงานของดาก็เป็นไปด้วยดี การที่เราสามารถมองเห็นได้ดีนั้นก็เพราะความเป็นเลิศของตา อริสโตเติล กล่าวต่อไปอีกว่าความเป็นเลิศของม้าจะทำให้ม้าเป็นม้าที่ดีและทำให้การทำงานที่ของม้าดีด้วย กล่าวคือ เป็นม้าที่วิ่งเก่งหรือพาผู้ที่ขี่มันรอดพ้นจากการถูกโจมตีของศัตรูด้วย อริสโตเติล สรุปว่า ถ้าสิ่งที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นจริงในทุกๆ กรณี ดังนั้นคุณธรรมหรือความเป็นเลิศของมนุษย์จะต้องเป็นเรื่องของลักษณะนิสัยซึ่งทำให้มนุษย์เป็นมนุษย์ที่ดีและทำให้มนุษย์ทำหน้าที่ได้เป็นอย่างดีด้วย (Ross, 2000 : 1748-49)

2.1.6 คุณธรรมในฐานะที่เป็นทางสายกลาง

เพื่อที่จะให้คำจำกัดความคุณธรรมทางจริยธรรมที่ชัดเจน นอกจากอริสโตเติลจะต้อง

อธิบายว่าคุณธรรมทางจริยธรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับลักษณะนิสัยแล้ว เขาจะต้องอธิบายอีกด้วยว่า คุณธรรมทางจริยธรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับ “ทางสายกลาง” (The Golden Mean) ด้วย (Albert, 1984:45) อริสโตเติลเริ่มต้นการอธิบายทางสายกลางโดยการแบ่งทางสายกลางออกเป็น 2 ประเภท กล่าวคือประเภทแรก เรียกว่า “ทางสายกลางที่ไม่สัมพัทธ์กับตัวเรา” ประเภทที่สองเรียกว่า “ทางสายกลางที่สัมพัทธ์กับตัวเรา” (a mean relative to us) (Bostock, 2000 :38)

“ทางสายกลางที่ไม่สัมพัทธ์กับเรา” อริสโตเติล หมายถึง สิ่งที่อยู่ตรงกลางระหว่างสิ่งสุดโต่งทั้ง 2 ด้าน กล่าวคือ “ความเกิน” (excess) และ “ความขาด” (deficiency) (Bostock, 2000 : 38) ทางสายกลางชนิดนี้ สำหรับอริสโตเติลแล้ว มีเพียงสิ่งเดียวและเป็นสิ่งที่เหมือนกันสำหรับคนทุกคน อริสโตเติล ยกตัวอย่างเกี่ยวกับปริมาณอาหารขึ้นมาเพื่อประกอบความเข้าใจ กล่าวคือ ถ้าอาหารปริมาณ 10 ปอนด์มากเกินไป และอาหารปริมาณ 2 ปอนด์ น้อยเกินไป ดังนั้นทางสายกลางที่ไม่สัมพัทธ์กับตัวเราจะเท่ากับ 6 ปอนด์ ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า ความแตกต่างระหว่าง 10 กับ 6 จะเท่ากับ 4 และความแตกต่างระหว่าง 6 กับ 2 จะเท่ากับ 4 เช่นกัน ดังนั้นทางสายกลางระหว่างอาหาร 10 ปอนด์ กับ อาหาร 2 ปอนด์ จะเท่ากับ อาหาร 6 ปอนด์ ทางสายกลางชนิดนี้จะสอดคล้องกับอัตราส่วนทางเรขาคณิต (Bostock, 2000 : 38-39)

ส่วน “ทางสายกลางที่สัมพัทธ์กับตัวเรา” อริสโตเติล หมายถึง สิ่งที่มีไม่มากเกินไปและไม่น้อยเกินไป (Bostock, 2000 : 40) สำหรับอริสโตเติลแล้ว ทางสายกลางชนิดนี้ไม่ได้มีอยู่เพียงสิ่งเดียวและไม่ใช่ว่าสิ่งเหมือนกันสำหรับคนทุกคน อริสโตเติล คิดว่าถึงแม้ทางสายกลางของ 10 กับ 2 จะเป็น 6 แต่เราก็ไม่สามารถสรุปได้ว่า คนทุกคนควรจะบริโภคอาหาร 6 ปอนด์ ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า อาหาร 6 ปอนด์ อาจจะมากเกินไปสำหรับคนบางคนและอาจจะน้อยเกินไปสำหรับคนอื่น คนก็ได้ ด้วยเหตุนี้ อริสโตเติล จึงสรุปว่า คนที่มีคุณธรรมทางจริยธรรมทุกคนจะต้องหลีกเลี่ยงความชั่วร้ายทั้ง 2 กล่าวคือ “ความขาด” และ “ความเกิน” และพวกเขาจะต้องเลือกการกระทำที่สอดคล้องกับทางสายกลางแบบที่ไม่สัมพัทธ์กับตัวเรา (Bostock, 2000 : 41)

อริสโตเติล (Bostock, 2000 :41) คิดว่า “คุณธรรมทางศีลธรรม” หรือ “ความเป็นเลิศทางศีลธรรม” เป็นทางสายกลางประเภทหนึ่ง ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า “คุณธรรมทางศีลธรรม” นั้นเกี่ยวข้องกับการกระทำ (action) และ อารมณ์ความรู้สึก (passion) และในการกระทำและอารมณ์ความรู้สึกนั้นก็เกี่ยวข้องกับทางสายกลาง กล่าวคือ การกระทำและอารมณ์ความรู้สึกนั้นมี “ส่วนเกิน” , “ส่วนขาด” และ “สิ่งที่อยู่ระหว่างกลาง” หรือนัยหนึ่ง “ทางสายกลาง” ด้วย อริสโตเติล (Ross, 2000: 1950) ยกตัวอย่างเกี่ยวกับความรู้สึก เช่น ความโกรธและความสงสาร , ความกลัวและความเชื่อมั่น , ความสุข และความทุกข์ ความรู้สึกต่างๆ เหล่านี้ อริสโตเติลคิดว่าเราอาจจะรู้สึกมากเกินไป (ส่วนเกิน) หรือน้อยเกินไปก็ได้ (ส่วนขาด) ซึ่งนั่นก็ไม่ใช่สิ่งที่ติดตามทฤษฎีทางสายกลางของอริสโต

เคิลแต่อร์สโตเคิลคิดว่าความรู้สึกดังกล่าวนี้เราสามารถรู้สึกให้พอดีหรือให้อยู่ระหว่างกลางได้ กล่าวคือ ไม่มากเกินไป และไม่น้อยเกินไป ดังนั้นความรู้สึกดังกล่าวนี้จึงเป็นลักษณะของความเป็นเลิศหรือคุณธรรมได้ เช่นเดียวกับกรณีของการกระทำ เช่น ความกล้าหาญ, ความอดทน ฯลฯ ซึ่งมี “ส่วนขาด”, “ส่วนเกิน” และ “ส่วนที่อยู่ระหว่างได้” ดังนั้นเราอาจสรุปได้ว่า คุณธรรมทางศีลธรรมเกี่ยวข้องกับกรกระทำและ อารมณ์ความรู้สึก ซึ่งทั้งการกระทำและอารมณ์ความรู้สึกนั้น ก็มี ส่วนขาดและส่วนเกินซึ่งถือเป็นความชั่วร้ายอย่างหนึ่งในขณะที่สิ่งที่อยู่ระหว่างกลางได้รับการสรรเสริญ ซึ่งสิ่งที่อยู่ระหว่างกลางนี้เป็นลักษณะของความเป็นเลิศ ดังนั้นความเป็นเลิศจึงเป็นทางสายกลางประเภทหนึ่งซึ่งมุ่งไปหาสิ่งที่อยู่ระหว่างกลาง

2.1.7 ความหมายของคุณธรรมทางจริยธรรม

หลังจากที่อริสโตเคิล ได้ทำให้มโนทัศน์เกี่ยวกับลักษณะนิสัยและทางสายกลางมีความชัดเจนพอสมควรแล้ว คอนนีอริสโตเคิลก็พร้อมที่จะให้คำจำกัดความของ “คุณธรรม” แล้ว กล่าวคือ อริสโตเคิล ให้คำจำกัดความของ “คุณธรรมทางจริยธรรม” ว่าหมายถึง “ลักษณะนิสัยที่เกี่ยวข้องกับการเลือกทางสายกลางชนิดที่สัมพันธ์กับตัวเรา (a mean relative to us) ซึ่งการเลือกทางสายกลางแบบนี้ถูกกำหนดด้วยเหตุผล และเหตุผลนี้ก็ถูกกำหนดโดยคนที่มปัญญาภาคปฏิบัติ (practical wisdom)” (Prior, 1991 : 159)

อริสโตเคิล (Bostock, 2000 : 42) เพื่อให้ให้นิยาม “คุณธรรมทางจริยธรรม” มีความชัดเจนขึ้น อริสโตเคิล จึงต้องให้คำอธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับ “ทางสายกลาง” ว่าถึงแม้ว่าการกระทำและอารมณ์จะถือว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับทางสายกลาง แต่ใช้ว่าการกระทำทุกๆ อย่างและอารมณ์ทุกอย่างจะเกี่ยวข้องกับทางสายกลางทั้งหมด อริสโตเคิล เห็นว่า มีการกระทำและอารมณ์ความรู้สึกบางอย่างที่ไม่เกี่ยวข้องกับทางสายกลาง นั่นก็คืออารมณ์ความรู้สึกและการกระทำที่บ่งเป็นนัยๆ ถึงสิ่งที่ไม่ดี เช่น ความอิจฉาริษยา ความไร้ยางอาย เป็นต้น ส่วนการกระทำ ก็เช่น การคิดประเวณี การขโมย เป็นต้น อริสโตเคิล (Bostock, 2000 : 43) คิดว่าอารมณ์และการกระทำดังกล่าว โดยตัวชื่อของมันเอง มันกล่าวเป็นนัยๆ ว่าอารมณ์และการกระทำเหล่านั้นโดยตัวมันเองเป็นสิ่งที่ไม่ดี ดังนั้นสำหรับ อริสโตเคิล การกระทำและอารมณ์ความรู้สึกเหล่านี้จะต้องเป็นสิ่งที่ผิดเสมอ อริสโตเคิล (Bostock, 2000 : 43) คิดว่าค่อนข้างจะเป็นเรื่องที่แปลกที่เราจะคาดหวังว่า การกระทำที่ยุติธรรมและความซลาด ฯลฯ จะมีทางสายกลาง มีส่วนเกินและส่วนขาดด้วย ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า ถ้าหากการกระทำและอารมณ์ดังกล่าวมีทางสายกลาง มันก็อาจจะมี ทางสายกลางของส่วนเกินและส่วนขาด หรืออาจจะมี ส่วนขาดของส่วนขาด หรือ ส่วนเกินของส่วนเกินเป็นต้น ในทำนองเดียวกันกับการกระทำและอารมณ์ที่ชื่อของมันบ่งเป็นนัยๆ ถึงความดี เช่น ความกล้าหาญ และ ความซื่อสัตย์ ฯลฯ

ที่ไม่อาจมีส่วนขาดและส่วนเกินได้ ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า การกระทำฝ่ายดีดังกล่าวก็คือทางสายกลางที่อยู่ระหว่างความชั่วร้ายทั้งสอง กล่าวคือ ส่วนเกินและส่วนขาด เป็นต้น

2.1.8 ตัวอย่างคุณธรรมทางจริยธรรมในทฤษฎีของอริสโตเติล

จากหัวข้อข้างต้น เราพบว่าอริสโตเติลได้ใช้แนวคิดเรื่องทางสายกลางมาเป็นเกณฑ์ในการแบ่งลักษณะเฉพาะต่างๆของคุณธรรม อริสโตเติล (Bostock, 2000 : 45) ได้ให้ตัวอย่างคุณธรรมที่มีลักษณะเฉพาะต่างๆ เช่น คุณธรรมที่เกี่ยวกับ ความรู้สึกลึกซึ้งและความเชื่อมั่น ทางสายกลาง ก็คือ “ความกล้าหาญ” ส่วนเกิน ก็คือ คนที่มีความเชื่อมั่นตัวเองมากเกินไป หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ “ความมูทะลุ” ส่วนขาด ก็คือ คนที่มีความเชื่อมั่นน้อยเกินไป หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ “ความขี้ขลาด” อย่างไรก็ตาม เราสามารถแสดงคุณธรรมที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจงของอริสโตเติล ออกมาเป็นตารางได้ดังต่อไปนี้ (Urmson, 1988 : 33)

ตารางคุณธรรมและความชั่วร้ายตามแนวคิดของอริสโตเติล

ความขาด / ความชั่วร้าย (Deficiency / Vice)	ทางสายกลาง / คุณธรรม (Mean / Virtue)	ความเกิน / ความชั่วร้าย (Excess / Vice)
ความขี้ขลาด (Conwardice)	ความกล้าหาญ (Courage)	ความบ้าบิ่น (Foolhardiness)
ความจิตซึ่ดเย็นชา (Insensibility)	การรู้จักประมาณ (Temperance)	ความเสเพล (Profligacy)
ความตระหนี่ถี่เหนียว (Meanness)	ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ (Liberality)	ความสุรุ่ยสุร่าย (Prodigality)
ความอ่อนน้อมถ่อมตน (Humility)	ความภูมิใจในตน (Pride)	ความหยิ่งผยอง (Vanity)
ความเฉื่อยชา (Inirascibility)	ความอารมณ์ดี (Good – Temper)	ความใจร้อน (Irassibility)

ความขาด / ความชั่วร้าย (Deficiency / Vice)	ทางสายกลาง / คุณธรรม (Mean / Virtue)	ความเกิน / ความชั่วร้าย (Excess / Vice)
ความแก่งอ้อมตัว (Mock – Modesty)	การพูดความจริง (Truthfulness)	การคุยโวโอ้อวด (Boastfulness)
ความหยาบโตน (Boorishness)	ปฏิภาณ (Ready – Witted)	ความคลกโปกฮา (Buffoonery)
ความรู้สึกล้ออาย (Ashamed)	มิตรภาพ (Friendliness)	การประจบสอพลอ (Flattery)
ความอาฆาตเค้น (Spite)	ความโกรธที่ถูกต้องชอบธรรม (Righteous Indignation)	ความไร้อาย (Shamelessness)
การเอาแต่ประโยชน์ (Gain)	ความยุติธรรม (Justice)	การเสียผลประโยชน์ (Disadvantage)

จากตารางข้างต้น เราจะสังเกตเห็นได้ว่า อริสโตเติลไม่ได้จัดระบบคุณธรรมอย่างเพลโต อริสโตเติลให้มาตรฐานทางสายกลางเป็นเครื่องตัดสินว่าอะไรคือคุณธรรม อะไรไม่ใช่คุณธรรม เมื่อเอาทางสายกลางนี้ไปสัมพันธ์กับคุณธรรม คุณธรรมสำหรับอริสโตเติลจึงมีมากมาย แต่อริสโตเติลก็ให้ตัวอย่างคุณธรรมที่สำคัญเอาไว้ซึ่งตรงกันกับคุณธรรมหลัก (cardinal virtues) 4 ประการในปรัชญาของเพลโต คือ ปัญญา ความกล้าหาญ การรู้จักประมาณตน และความยุติธรรม นอกจากนี้ อริสโตเติลยังได้ให้ตัวอย่างคุณธรรมอื่นๆ อีก เช่น ความโอบอ้อมอารี การเคารพตนเอง เป็นต้น (พระราชวรณฺ์(ประยูร ฐมจิตโต), 2540 : 256)

2.2 แนวความคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม

ท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ของประเทศไทยในช่วง 10 ปี ที่ผ่านมานี้ แนวคิดเกี่ยวกับเรื่อง “ประชาสังคม” หรือ “สังคมเข้มแข็ง” (civil society) ได้

เข้ามามีบทบาทในฐานะที่เป็นทางเลือกในการแก้ปัญหาที่รุมเร้าสังคมไทยอยู่ โดยมีพื้นฐานความเชื่อว่า หากสังคมใดที่การรวมตัวของประชาชนมีความเข้มแข็งและสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมในการปกครองหรือกำหนดนโยบายสำคัญๆ ของประเทศแล้ว สังคมนั้นก็จะได้รับการพัฒนาไปในทิศทางที่ถูกต้อง ยั่งยืน และตอบสนองความต้องการของคนส่วนใหญ่ในสังคมได้ (ชวรงค์ ลิมป์ปัทมปาณี, 2542 : 163) ดังคำกล่าวของนายแพทย์ประเวศ วะสี (2541:8-9) ที่ว่า “ความเป็นประชาสังคมเป็นตัวกำหนดให้เศรษฐกิจดี การเมืองดี และศีลธรรมดี สังคมใดที่เป็นสังคมอ่อนแอ คือ ขาดความเป็นประชาสังคม เศรษฐกิจจะไม่ดี การเมืองจะไม่ดี และศีลธรรมจะไม่ดี แม้เศรษฐศาสตร์ ศีลธรรมก็จะไม่เกิด หากขาดความเป็นประชาสังคม”

แนวคิดเรื่อง “ประชาสังคม” หรือ “สังคมเข้มแข็ง” เป็นแนวคิดที่มีมานาน โดยพัฒนาขึ้นมากับกระบวนการเติบโตของประชาธิปไตย และทุนนิยมในสังคมยุโรป ตั้งแต่ศตวรรษที่ 18 จากการปฏิวัติอุตสาหกรรมและการเติบโตของลัทธิทุนนิยม ผู้คนหลุดออกมาจากโครงสร้างแบบเดิม เช่น ครอบครัว ชุมชน หรือไพร่รับใช้เจ้าของที่ดิน คนพวกนี้เข้ามาสู่เมืองในฐานะปัจเจกชน อันนำมาสู่การก่อตัวเป็นวัฒนธรรมของพลเมือง คนชั้นกลางที่มีวิถีชีวิตแบบใหม่ เกิดอาชีพใหม่ๆ และเริ่มจัดความสัมพันธ์ในเชิงแนวนอน คนชั้นกลางซึ่งมักเป็นกลุ่มพ่อค้าวานิช ได้สะสมความมั่งคั่ง จนมีอำนาจต่อรองทางการเมือง และได้พยายามเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองเพื่อต่อรองผลประโยชน์ของตน การมีส่วนร่วมดังกล่าวมิได้กระทำผ่านกลไกหรือรูปแบบของรัฐที่กำหนดขึ้น แต่เป็นการแสดงออกมาในฐานะ “ปัจเจกชน” ซึ่งมีเจตจำนงรับผิดชอบต่อสังคมร่วมกัน (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, 2539 : 10)

คนชั้นกลางที่เริ่มก่อตัวมีบทบาทมากขึ้น ได้อาศัยกลไกทางสังคมของตนเอง เช่น สื่อมวลชน การพบปะสังสรรค์ ตามร้านกาแฟ การก่อตั้งชมรมต่างๆ เพื่อดำเนินกิจกรรมทางการเมืองและสังคม หรือการแสดงออกทางสัญลักษณ์ ในรูปแบบต่างๆ ซึ่งภาวะการณ์ดังกล่าว เป็นการเปิดมิติใหม่ของการเมืองสาธารณะ” ขึ้นโดยสถาปนา “ปริณทลสาธารณะ” พื้นที่หรือปริณทลสาธารณะดังกล่าวไม่ใช่พื้นที่การเมืองของรัฐ หรือพื้นที่ทางเศรษฐกิจภาคทุน หากแต่เป็นพื้นที่ทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรมของภาคประชาชนโดยตรง หรือเรียกว่า “ประชาสังคม” ซึ่งประชาชนคนชั้นกลางได้มีบทบาทนำในการกำหนดนโยบายของสังคม เจริญต่อรองรัฐซึ่งทำให้บทบาทของรัฐลดลงไปมาก (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, 2539 : 10)

เห็นได้ชัดว่าขบวนการประชาสังคม ก็คือรากฐานของการเติบโตของประชาธิปไตยในตะวันตก จากเดิมที่ประชาธิปไตยถูกสถาปนาในรูปแบบประชาธิปไตยตัวแทน (representative democracy) ประชาสังคมทำให้เกิดการพัฒนากระบวนการประชาธิปไตยแบบทางตรงเปิดกว้าง และเข้มข้นซับซ้อนขึ้น ซึ่งนักคิดในสายต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเสรีนิยม ที่มีต้นธารความคิดจากจอห์น

ลือค รุทโซ ที่ให้ความสำคัญกับประชาสังคม ในฐานะของพื้นที่ของปัจเจกชนที่จะเป็นอิสระจากพันธนาการของรัฐ และทำให้เกิดกระบวนการประชาธิปไตยที่ก้าวหน้าขึ้น หรือนักคิดสายมาร์กซิสต์ยุคใหม่ เช่น อันโตนิโอ กรัมสกี ที่เห็นว่า ประชาสังคมเป็นพื้นที่ซึ่งมีพลังสำคัญในการเปลี่ยนแปลงสังคม ต้องทำให้ประชาสังคมเข้มแข็ง เพื่อที่จะไปล้อมรัฐ หรือ ควบคุมรัฐ หรือช่วยให้ประชาสังคมมีบทบาทนำในการกำหนดนโยบาย กติการ่วมกันของสังคม (กฤษฎา บุญชัย, 2542 : 30-32)

ความอ่อนแอทางสังคมปรากฏเห็นได้ชัดโดยเราสามารถดูได้จากปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย เช่น ปัญหาการคอร์รัปชัน ปัญหายาบ้า ปัญหาสิ่งแวดล้อม ฯลฯ เป็นต้น แนวทางหรือวิธีการที่จะนำมาใช้ในการแก้ไขความอ่อนแอของสังคมไทยก็คือ การสร้าง “สังคมเข้มแข็ง” หรือ “ประชาสังคม” ให้เกิดขึ้นในสังคมไทย

2.2.1 ความหมายของประชาสังคม

นักคิดนักวิชาการไทยได้ให้ความหมายของคำว่า “ประชาสังคม” แตกต่างกันคือนายแพทย์ประเวศ วะสี (2536 : 22) ได้ให้คำจำกัดความของ “ประชาสังคม” ว่าเป็น “ภาคประชาชนหรือภาคสังคม ได้แก่ ประชาชน ชุมชน หมู่บ้าน หรือ องค์กรประชาชน ที่มีคุณลักษณะคือ มีความเข้มแข็ง มีความรัก ความเอื้ออาทร มีมิตรภาพและการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งเกิดจากกระบวนการที่ประชาชนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีอุดมคติเดียวกันหรือมีความเชื่อร่วมกันในบางเรื่อง มีการติดต่อสื่อสารกัน มีการรวมกลุ่มในการปฏิบัติบางสิ่งบางอย่างร่วมกันและมีการจัดการในระดับกลุ่มจนเกิดมีพลังมากพอที่จะสร้างสรรค์คุณภาพให้เกิด ‘สังคมสมานภาพ’ ได้ นั่นคือ เกิดความสมดุลระหว่างภาครัฐ ภาคธุรกิจ และภาคประชาชนขึ้น ”

สุรวุฒิ ปัดไธสง (2542 :96) ได้ให้ความหมายคำว่า “ประชาสังคม” ว่าหมายถึง “สังคมที่มีความหลากหลาย แตกต่างแต่ไม่แตกแยก ภาคประชาชนมีการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อประโยชน์สุขของพลเมืองเป็นสำคัญ การเมืองไม่ใช่เรื่องของรัฐ หากแต่เป็นของพลเมือง”

นายแพทย์ชูชัย ศุภวงศ์ (2541:165) ได้ให้ความหมายของ “ประชาสังคม” ว่าเป็น “การรวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือองค์กรของสมาชิกในสังคมที่มีจิตสำนึกความเป็นพลเมือง (civil consciousness) อันเกิดจากการมองเห็นวิกฤตการณ์หรือสภาพของปัญหาทางสังคมร่วมกัน การรวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือองค์กรดังกล่าวอาจจะประกอบไปด้วยภาครัฐ ภาคเอกชน รวมทั้งภาคประชาชนในลักษณะของความเป็นหุ้นส่วนกัน (partnership) เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาหรือการกระทำบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์ ทั้งนี้ด้วยความรัก ความสมานฉันท์ ความเอื้ออาทรต่อกัน ภายใต้ระบบการจัดการ โดยมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย (civil network)”

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2541 : 41) กล่าวว่า “ประชาสังคม” หมายถึง “ทุก ๆ ส่วนของ

สังคมโดยรวมถึงภาครัฐ ภาคเอกชน ภาคประชาชนซึ่งทุกฝ่ายเข้ามาเป็น ‘partnership’ กัน

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2541 : 93) กล่าวว่า “ประชาสังคม” หมายถึง “กลุ่มองค์กรที่เป็นพลingtonระบบรัฐ เป็นกลุ่มที่รวมตัวกันขึ้นมาโดยจะไม่หวังกำไรหรือหวังกำไรก็ตามที่ต้องการมีบทบาทร่วมกับรัฐในการที่จะจัดระเบียบการปกครอง การพัฒนาจัดรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน”

เกษียร เตชะพีระ (2541 : 123) กล่าวว่า “ประชาสังคม” หมายถึง “สถาบันอิสระที่อยู่นอกภาครัฐ สถาบันที่อยู่นอกภาครัฐคงกล่าว ไม่ได้เป็นประชาชนทั้งหมด มีที่เป็นของเอกชนด้วย ธุรกิจเอกชนก็รวมด้วย รากเหง้าหรือที่มาของคำคำนี้ ขอเป็นแค่เพียงเหล่าสถาบันที่อยู่นอกรัฐก็นับว่าเป็นประชาสังคม”

ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม (2541 : 162) กล่าวว่า “ประชาสังคม” หมายถึง สังคมที่ประชาชนทั่วไปมีบทบาทสำคัญในการจัดการเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตของประชาชนโดยอาศัยองค์กรกลไก กระบวนการและกิจกรรมอันหลากหลายที่ประชาชนจัดขึ้น หรือหมายถึง ส่วนของสังคมที่ไม่ใช่ภาครัฐ (ซึ่งดำเนินงานโดยอาศัยอำนาจตามกฎหมาย) และไม่ใช่ภาคธุรกิจ (ซึ่งดำเนินงานโดยมุ่งหวังกำไร)

เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2542 : 35) กล่าวว่า “ประชาสังคม” หมายถึง เครือข่าย กลุ่มชมรม สมาคม มูลนิธิ สถาบัน และชุมชนที่มีกิจกรรมหรือมีการเคลื่อนไหวอยู่ระหว่างรัฐ (state) กับปัจเจกชน (individuals) โดยจุดเน้นของประชาสังคม ได้แก่ :

1) ไม่ชอบและไม่ยอมให้รัฐครอบงำหรือบงการ แม้ว่าจะยอมรับความช่วยเหลือจากรัฐและมีความร่วมมือกับรัฐได้ แต่ก็สามารถชี้นำ กำกับ และคัดค้านรัฐได้พอสมควร

2) ไม่ชอบลัทธิปัจเจกชนนิยมสุดขั้ว ซึ่งส่งเสริมให้คนเห็นแก่ตัว ต่างคนต่างอยู่ แก่งแย่งแข่งขันกันจนไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม หากแต่สนับสนุนให้ปัจเจกชนรวมกลุ่มรวมหมู่ และความรับผิดชอบต่อส่วนรวม โดยไม่ปฏิเสธการแสวงหาหรือปกป้องผลประโยชน์เฉพาะส่วนหรือเฉพาะกลุ่ม

กาญจนา แก้วเทพ (2541 : 35) ได้ให้นิยาม “ประชาสังคม” ที่แตกต่างกันไปตามบริบททางสังคมและยุทธศาสตร์การต่อสู้ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

1) ประชาสังคม คือ พื้นที่การเมืองสาธารณะ (public sphere) ของประชาชนซึ่งกำเนิดมาจากการก่อตัวของวัฒนธรรมคนชั้นกลาง และขยายปริมณฑลครอบคลุมไปสู่ชนชั้น กลุ่มผลประโยชน์ต่างๆ ที่หลากหลายและสนใจเข้าร่วมในพื้นที่การเมืองสาธารณะนี้ ดังนั้น ประชาสังคมจึงเป็นพื้นที่ที่เกิดกิจกรรมมิได้หมายรวมถึงประชาชนทั้งหมด หรือสังคมทั้งหมดที่ไม่ได้มีการเคลื่อนไหวทางการเมืองสาธารณะ

2) ประชาสังคม คือ กระบวนการของประชาชนในการสร้างพื้นที่การเมืองสาธารณะของตนเอง โดยไม่ตกอยู่ภายใต้พื้นที่การเมืองของรัฐ (political society) อันประกอบด้วยสถาบันของรัฐต่างๆ เช่น รัฐสภา รัฐบาล พรรคการเมือง กฎหมาย ศาล เป็นต้น หรือพื้นที่ทางเศรษฐกิจ (economic society) ของทุน ดังนั้น ประชาสังคมจึงต้องเป็นอิสระจากรัฐและทุน

3) ประชาสังคม คือ เวทีแห่งการต่อสู้ทางอุดมการณ์ฝ่ายต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทุนนิยม สังคมนิยม โดยรัฐ หรือทุนที่พยายามครอบงำพื้นที่ดังกล่าว แต่ไม่สามารถครอบงำได้ทั้งหมด เวทีแห่งนี้จึงมีความหลากหลาย ซับซ้อน ทั้งข้อขัดแย้งและร่วมมือขึ้นอยู่กับยุทธศาสตร์การต่อสู้ของฝ่ายต่างๆ ซึ่งอาจจะใช้ความรุนแรงหรือสันติวิธีก็ขึ้นอยู่กับคุณภาพของประชาสังคมนั้นๆ ประชาสังคมจึงไม่ได้มีความหมายเป็นเวทีแห่งสมานฉันท์อย่างเดียว ดังเช่น ความหมายของ “ความเป็นชุมชน” ที่สำนักชุมชนนิยมใช้

4) ประชาสังคม คือ กลุ่มปฏิบัติการ (actors) ในภาคประชาสังคมไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามเกณฑ์ “ชนชั้น” ที่ใช้ผลประโยชน์ (economic interest) เป็นตัวแบ่งตามแนวการวิเคราะห์มาร์กซิสต์แบบเก่า แต่เป็นไปตามแนวที่กรัมสกีเสนอ คือ “กลุ่มทางประวัติศาสตร์” (historical block) ที่เกิดจากกลุ่มต่างๆ ของชนชั้นต่างๆ มาร่วมมือกัน เพื่อต่อสู้กับกลุ่มอื่น ทั้งนี้โดยกลุ่มต่างๆ ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมจะพยายามครอบครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์ (hegemony) โดยการครอบงำความคิดของประชาชน และกำหนดวัฒนธรรมหลักในสังคม ดังนั้นเราจึงเห็นการเกาะตัวของกลุ่มต่างๆ ข้ามชนชั้นมาจากฐานอุดมการณ์ความคิดมากกว่าเรื่องฐานผลประโยชน์แต่เพียงอย่างเดียว

เดวิด เมทริวส์ (2543 : 107) ได้ให้คำจำกัดความของ “ประชาสังคม” ว่าเป็น “ส่วนหนึ่งของสังคมที่เชื่อมโยงอยู่ระหว่างงานส่วนบุคคลในระดับครอบครัวและเพื่อนในด้านหนึ่ง กับอีกด้านหนึ่งที่เป็นโลกของรัฐบาลกับสถาบัน ‘ทางการ’ ต่างๆ

จากความหมายของประชาสังคมที่กล่าวมาทั้งหมด เราอาจจะสรุปได้ว่า “ประชาสังคม” หมายถึง การรวมตัวกันเป็นกลุ่มของพลเมืองในสังคมที่ประกอบไปด้วย ภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน ซึ่งมีลักษณะของความเป็นหุ้นส่วนกัน มีความรัก ความสามัคคี ความเอื้ออาทรต่อกัน เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์

2.2.2 รูปแบบของประชาสังคม

กฤษฎา บุญชัย (2542 : 37-39) ได้แบ่งจำแนกรูปแบบของประชาสังคม ออกเป็น 5 รูปแบบ ดังนี้

1) ประชาสังคมแบบรัฐนิยมถูกใช้มาก โดยรัฐในประเทศโลกที่สามโดยอันที่จริงเป็นการจัดกับหลักปรัชญาของประชาสังคม แต่ก็เป็นเพียงช่วงชิงวาทกรรมจากรัฐ เพื่อที่จะคงรักษา

สถานภาพทางอำนาจเดิมไว้ โดยการกระจายอำนาจ เปิดช่องให้ประชาชนมีส่วนร่วมในระดับหนึ่ง (แต่ศูนย์กลางตัดสินใจคือรัฐ) หรือการไปจัดตั้ง “ประชาสังคม” โดยรัฐ ดังเช่น แนวคิดประชารัฐ ซึ่งเป้าหมายก็คือการเพิ่มศักยภาพของรัฐบาลในการจัดการและรักษาสถานภาพรัฐไว้ท่ามกลางความอ่อนแอของรัฐในกระแสโลกาภิวัตน์

2) ประชาสังคมแบบทุนนิยมเป็นกระแสที่ต้องการลดบทบาทของรัฐในทางเศรษฐกิจและสังคมลง เช่น บทบาทด้านสวัสดิการสังคม หรือการแทรกแซงตลาดเพื่อความมั่นคง และในส่วนการแปรรูปกิจการของรัฐให้เป็นเอกชน เพื่อเปิดโอกาสให้กลไกตลาดและทุนทำงานอย่างอิสระเต็มที่ ประชาสังคมแบบนี้มุ่งเน้นการแข่งขัน การเพิ่มประสิทธิภาพเป็นประชาสังคมของชนชั้นกลางและนายทุน ที่ต้องการให้กลไกตลาดปลอดการควบคุม และให้พลังของตลาดควบคุมรัฐได้

3) ประชาสังคมแบบเสรีนิยมหรือกลุ่มอาสาสมัคร เน้นความเป็น “พลเมือง” ที่มีจิตสำนึกทางการเมืองในสังคมประชาธิปไตย มากกว่าจะเป็นพลเมืองที่ดีของรัฐ (หรือลูกที่ดีของพ่อ) โดยให้ความสำคัญกับพลังของชนชั้นกลาง กิจกรรมอาสาสมัคร เช่น กลุ่ม สมาคมอิสระ (free association) ที่หลากหลาย ในวัฒนธรรมแบบเมือง มุ่งเน้นให้รัฐลดบทบาทต่อกิจกรรมสาธารณะลง แต่ก็มองรัฐในฐานะเป็นกลางคอยตอบสนองความต้องการของประชาชน

4) ประชาสังคมแบบสังคมนิยม อันเป็นการพัฒนาจากแนวคิด “ชุมชนเข้มแข็ง” และขยายความเป็นชุมชนออกไปในวงกว้าง ประชาสังคมในทัศนะแบบชุมชนนิยมคือ สังคมที่เต็มไปด้วยชุมชนในรูปแบบต่างๆ ที่หลากหลาย เน้นความร่วมมือเอื้ออาทรตามแนวคิดชุมชนอันจะนำไปสู่พลังที่เข้มแข็งของภาคประชาชนซึ่งประชาสังคมแบบชุมชนนิยมมิได้ปฏิเสธรัฐโดยตรง แต่พุ่งเป้าไปที่การก่อตัวของชุมชนโดยตรง โดยละเลยโครงสร้างของรัฐหรืออีกนัยหนึ่งก็ยังมองว่ารัฐเป็นกรรมการกลาง ที่สามารถเอื้อประโยชน์กับประชาชนได้

5) ประชาสังคมแบบกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (new social movement) เป็นเรื่องของกระบวนการเคลื่อนไหวในพื้นที่การเมืองสาธารณะด้วยกระบวนการประชาชนเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง กฎกติกา อุดมการณ์ของสังคม เช่น การต่อต้านลัทธิทุนนิยม การคัดค้านการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่กระทบต่อประชาชน การแสดงสิทธิไม่เชื่อฟังรัฐ (civic disobedience) เป็นต้น เป้าหมายการต่อสู้มิได้เป็นการยึดอำนาจรัฐ หรือเข้าไปต่อสู้ในสังคมการเมือง (political society) ของกลไกรัฐ ที่ประกอบไปด้วย รัฐสภา รัฐบาล พรรคการเมือง ศาล กฎหมาย ส่วนราชการ ดังเช่น กระบวนการเคลื่อนไหวในยุคเก่า แต่สนใจพื้นที่การเมืองสาธารณะเพื่อการเปลี่ยนแปลง และให้วาทกรรมของประชาชนได้ยึดพื้นที่กำหนดความคิดและวัฒนธรรมของสังคม อันจะนำไปสู่การปรับสัมพันธภาพทางอำนาจระหว่างภาครัฐ ภาคธุรกิจ

(ทุน) และภาคประชาชนเสียใหม่

กฤษฎา บุญชัย (2542 : 38) กล่าวว่า “ประชาสังคมแบบทุนนิยมและเสรีนิยม” กำลังมีบทบาทสำคัญ ด้วยการสนับสนุนขององค์กรระหว่างประเทศตามมาด้วย “ประชาสังคมแบบชุมชนนิยม” ขณะที่ “ประชาสังคมแบบขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่” ก็เริ่มโดดเด่นขึ้นมาจากการเคลื่อนไหวของประชาชนในโลกที่ 3 กฤษฎา บุญชัย กล่าวต่อไปอีกว่า รูปแบบประชาสังคมทั้ง 5 รูปแบบนี้ สามารถแบ่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ๆ คือ ประชาสังคมรูปแบบเก่า และประชาสังคมรูปแบบใหม่ ซึ่งได้แก่ 1. ประชาสังคมแบบบริษัทยา 2. ประชาสังคมแบบทุนนิยม 3. ประชาสังคมแบบเสรีนิยม 4. ประชาสังคมชุมชนนิยม 5. ประชาสังคมรูปแบบใหม่ ซึ่งสามารถแสดงเป็นตาราง (กฤษฎา บุญชัย, 2542 : 39) ได้ดังนี้

ประชาสังคมรูปแบบเก่า	ประชาสังคมรูปแบบใหม่
1. มองรัฐในแง่ดี หรือเป็นกลาง คอยตอบสนองความต้องการหรือข้อเรียกร้องประชาชน มีแนวโน้มช่วยขยายอำนาจให้กว้างไกลออกไป	1. สงสัยความเป็นกลางและความสามารถของรัฐ พยายามท้าทายและสร้างขีดจำกัดให้กับอำนาจรัฐ
2. อยู่ในรูปกลุ่ม องค์กรอาสาสมัคร มักจะมีชุมชนไม่ว่าจะเป็นเมืองหรือชนบทเป็นฐาน	2. เป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ สนใจ “พื้นที่/ปริภูมิสาธารณะ” เป็นฐาน
3. มีภาพ “ความเป็นพลเมือง” (citizenship) ที่เข้มข้นแข็งในการเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชนและท้องถิ่น ในฐานะเป็นหน้าที่พลเมือง	3. มีภาพ “ความเป็นพลเมือง” แบบที่สนใจคั่นตัวและมีจิตสำนึกทางการเมืองสูง เห็นว่าการให้ความสำคัญกับชุมชนหรือท้องถิ่นอย่างเดียวนั้นเป็นการลดทอนบทบาททางการเมืองหรือความเป็นการเมืองของประชาสังคมลงไปพร้อมๆ กัน

2.2.3 ปัจจัยและเงื่อนไขที่ส่งผลให้สังคมเข้มแข็ง 7 ประการ ตามแนวคิดของ อุทัย คุลยเกษม และอรศรี งามพิทยาพงศ์

อุทัย คุลยเกษม และอรศรี งามพิทยาพงศ์ (2540 : 70) ได้แสดงปัจจัยและเงื่อนไขที่ส่งผลให้เกิดสังคมเข้มแข็งหรือประชาสังคมขึ้น 7 ประการดังต่อไปนี้

1. โครงสร้างทางสังคมแบบแนวนอน

โครงสร้างทางสังคมแบบแนวนอน หมายถึง สัมพันธภาพทางอำนาจในชุมชนที่เท่า

เทียมกัน อำนาจในการเข้าถึงทรัพยากรหรือโอกาสในชุมชนไม่แตกต่างกัน เงื่อนไขนี้เป็นปัจจัยให้เกิดความรัก ความสามัคคี ก่อให้เกิดความร่วมมือและการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างกว้างขวาง

2. ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง

ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ด้าน กล่าวคือ ด้านการผลิต ด้านการบริโภค และด้านการสะสมและการกระจายส่วนเกิน ประชาชนมีสิทธิและอำนาจในการเข้าถึงและมีสิทธิจัดการทรัพยากร มีรูปแบบการผลิตที่ตอบสนองความต้องการของตนเองเป็นหลักและเชื่อมโยงกับระบบนิเวศน์ การบริโภคเน้นการพออยู่พอกินไม่ทำลายธรรมชาติไม่สะสมมาก หากมีการกระจายส่วนเกินสู่ญาติมิตร และสังคมในรูปแบบปัน ทำบุญ ชำระภาษี

3. ค่านิยมจากศาสนาธรรมหรืออุดมการณ์การใช้ชีวิต

ความเชื่อในเรื่องกรรม การเคารพนบนอบต่อธรรมชาติในฐานะเป็นจิตวิญญาณ เอื้อให้เกิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่มีประสิทธิภาพ

4. กระบวนการเรียนรู้เพื่อชีวิต

กระบวนการเรียนรู้ท้องถิ่น การสืบสานภูมิปัญญาดั้งเดิม จากครอบครัว วัด สถานประกอบการ โดยการสังเกต ฟัง ถาม ทดลองทำ แลกเปลี่ยนความคิดเห็น เป็นการเรียนรู้ที่นำมาปฏิบัติจริง

5. กลุ่มผู้นำตามธรรมชาติ

ผู้นำตามธรรมชาติในชุมชนเกิดขึ้นได้หลายเงื่อนไข เช่น การประพาศดินในกรอบของศีลธรรม การเป็นผู้ต่อสู้เพื่อชุมชน หรือเป็นผู้ทรงคุณความรู้ ชุมชนที่มีโครงสร้างทางสังคมแนวนอน จะเกิดกลุ่มผู้นำธรรมชาติอย่างหลากหลายตามกิจกรรมที่เกิดขึ้นและมีการทำงานในรูปแบบการปรึกษาหารือ แสวงหาความร่วมมือในการแก้ปัญหา

6. ระบบความสัมพันธ์เชิงสังคมที่แน่นแฟ้น

สิ่งที่เห็นเป็นรูปธรรมคือการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชนซึ่งเปรียบเสมือนระบบความมั่นคงและสวัสดิการชุมชน สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดผ่านระบบครอบครัว เครือญาติ เพื่อนฝูง มีกฎเกณฑ์ และแบบแผนการดำเนินชีวิตร่วมกัน ชุมชนที่มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นจะมีพลังสามารถจัดการแก้ปัญหาได้อย่างดี

7. กลไกที่เอื้อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์

การติดต่อสื่อสารที่ต่อเนื่องตลอดเวลาไม่ว่าจะเป็นสถานที่พบปะของชุมชนในชีวิตประจำวันและกิจกรรมต่างๆ หรือกระบวนการถ่ายทอดแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารผ่านสื่อรูปแบบต่างๆ ล้วนเป็นการแลกเปลี่ยน เรียนรู้ ปรึกษาหารือกัน อันจะนำไปสู่การปรับตัวของชุมชนได้รวดเร็ว ทันเหตุการณ์

2.2.4 กลไก มาตรการ และวิธีการสร้างประชาสังคมตามแนวคิดของ เอนก เหล่าธรรมทัศน์

เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2543 : 33-45) เห็นว่า กลไก มาตรการ และวิธีการสร้างประชาสังคมมี 5 ประการ กล่าวคือ

ประการที่หนึ่ง ต้องปลูกฝังประชาสังคมให้เป็นอุดมการณ์ใหม่ ซึ่งอาจต้องทำให้ประชาสังคมมีความสำคัญทางอุดมการณ์ใกล้เคียงกับ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ เอนก กล่าวว่า ในการปลูกฝังอุดมการณ์ประชาสังคมนั้น ต้องให้การศึกษา ต้องฝึกให้เป็นนิสัยของประชาชน เอนก เห็นว่าการปลูกฝังให้รักประชาสังคม ต่างจากการส่งเสริมให้ใช้ระบบตลาดซึ่งขับเคลื่อนด้วยความโลภ โมโทสัน และหากำไรให้ตนเอง ซึ่งตรงกันข้ามกับเรื่องประชาสังคมที่ต้องสอนให้คนมีจิตทางสังคม มีจิตส่วนรวม มีจิตการเสียสละ มีจิตหน้าที่ เอนก ยังเสริมอีกว่า การเน้นจิตส่วนรวมในการปลูกฝังอุดมการณ์ประชาสังคมนั้น จะทำให้เห็นลักษณะเด่นของประชาสังคมได้ แต่ต้องย้ำว่าการทำอะไรเพื่อส่วนรวมนั้น ไม่จำเป็นต้องทำผ่านรัฐ หรือเรียกร้องให้รัฐทำเสมอไป การรณรงค์อุดมการณ์ประชาสังคมนั้น เราไม่สามารถที่จะหลีกเลี่ยงการวิพากษ์วิจารณ์รัฐได้

ประการที่สอง ต้องจัดการศึกษาและฝึกฝนอบรมเพื่อสร้างประชาชนให้เป็นพลเมือง (civil education and citizenship training) ให้ได้ กล่าวคือ เราควรที่จะกำหนดหลักสูตรในโรงเรียน และมหาวิทยาลัยตั้งแต่ชั้นประถมเป็นต้นไป ให้มีการศึกษาอบรมให้นักเรียน นิสิต นักศึกษา ได้เข้าใจความหมายของคำว่าพลเมือง ให้พวกเขามีความหยิ่งในศักดิ์ศรี แม้จะจนกว่าคนอื่นในทางเศรษฐกิจ แต่ก็ไม่ได้มี สิทธิ หน้าที่และเกียรติยศทางการเมืองน้อยกว่า เอนก เห็นว่าจุดที่สำคัญประการหนึ่งของการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง ก็คือต้องทำให้ผู้เรียนรู้ถึงการปกครองแบบประชาธิปไตยมิใช่การปกครองของนักการเมืองและข้าราชการ โดยมีประชาชนเป็นเพียงผู้เฝ้ามองและวิพากษ์วิจารณ์ หรือเป็นเพียงผู้ร้องขอ หรือเป็นผู้กดดันบีบบังคับเอาประโยชน์จากนโยบายและโครงการของรัฐเท่านั้น หากแต่ประชาธิปไตยโดยเนื้อหานั้น คือการปกครองของเราเอง เพื่อเราเอง และที่ต้องย้ำมากที่สุดคือ เป็นการปกครองโดยพวกเราเอง แต่คำว่า “โดย” ต้องไม่หมายถึงเพียงการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง แต่หมายถึงการรวมตัวกันขึ้นมาเป็นกลุ่มองค์กร

ประการที่สาม ต้องปฏิรูปหรือพัฒนาเศรษฐกิจให้เติบโตแบบกระจายตัวให้มากขึ้น กล่าวคือ ให้ชนบทกลายเป็นเมืองขนาดเล็ก ขนาดกลางให้มาก ให้เมืองขนาดเล็ก ขนาดกลางในต่างจังหวัดเติบโตเป็นเมืองขนาดใหญ่จำนวนมาก ทั้งนี้ก็เพื่อให้มีเมือง ชีวิคมเมือง และคนชั้นกลางจำนวนมาก ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด แต่จุดเน้นคือต่างจังหวัด เอนก เหล่าธรรมทัศน์ เห็นว่าแม้การพัฒนาเพื่อมุ่งสร้างเมืองขนาดเล็ก ขนาดกลางมากขึ้นในต่างจังหวัด โดยเฉพาะในชนบทโดยมุ่งส่งเสริมทุนขนาดเล็ก ขนาดกลางนี้จะเป็นสิ่งที่ยาก ทั้งต้องแก้ไขโครงสร้าง กติกา สถาบันต่างๆ

ของเศรษฐกิจไทยเป็นอันมาก แต่ก็ต้องพยายามทำ และจงใจให้นักเศรษฐศาสตร์หรือผู้กุมนโยบายตลอดจนประชาชนทั่วไปเห็นว่าการพัฒนาเศรษฐกิจนั้นต้องเป็นไปเพื่อการพัฒนาการเมือง เพื่อการสร้างคนชั้นกลางและการสร้างประชาสังคมด้วย

ประการที่สี่ ต้องเร่งสนับสนุนให้มีการค้นคว้าวิจัยทางจิตวิทยา วัฒนธรรม และการบริหารองค์กร เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนรวมกลุ่ม ร่วมมือกับผู้ที่เกี่ยวข้องหลากหลาย ทำประโยชน์เพื่อส่วนรวมแบบร่วมลงมือทำงาน และสามารถแก้ไขข้อขัดแย้งภายในองค์กร หรือสามารถประสานความขัดแย้ง แดกต่างภายในองค์กรได้เป็นอย่างดี นำไปสู่ประชาสังคมที่หลากหลายแตกต่างแต่ไม่แตกแยก

ประการที่ห้า ต้องแก้ไขกฎหมาย ระเบียบ ข้อบังคับของรัฐ เพื่อให้ชุมชนและกลุ่มประชาสังคมมีส่วนร่วมในกิจการบ้านเมืองมากกว่านี้ อีกทั้งต้องสร้างแรงจูงใจทางภาษีอากรให้ธุรกิจและภาคอื่นๆ จัดตั้งกลุ่ม ชุมชน ชมรม สมาคมต่างๆ

2.2.5 ลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทยซึ่งเป็นปัจจัยเหนี่ยวรั้งการสร้าง “ประชาสังคม” ตามทัศนะของ นายแพทย์ชูชัย ศุภวงศ์

นายแพทย์ชูชัย ศุภวงศ์ (2541 : 174-176) เห็นว่ามีลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทยที่เป็นปัจจัยเหนี่ยวรั้งการสร้าง “ประชาสังคม” ของไทย 5 ประการ คือ

1) ระบบพรรคการเมือง

นายแพทย์ชูชัยเห็นว่า ระบบพรรคการเมืองของไทยยังไม่มีโครงสร้างที่เป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริง พรรคการเมืองยังอยู่ภายใต้อิทธิพลของคนเพียงไม่กี่คนที่สามารถกำหนดผู้สมัครสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ได้ทั้งประเทศ แทนที่จะกระจายอำนาจให้สาขาพรรคในท้องถิ่นเป็นผู้กำหนดผู้สมัครสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ลักษณะเช่นนี้ไม่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาพรรคการเมืองไปสู่การเป็นสถาบันทางสังคม และไม่เอื้ออำนวยต่อการสร้างสังคมให้เข้มแข็งหรือประชาสังคมได้

2) รัฐไทยเป็นรัฐข้าราชการ

นายแพทย์ชูชัย เห็นว่า ระบบราชการของไทยเป็นระบบที่สร้างอาณาจักร เป็นระบบที่หวงอำนาจ แย่งทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นคน งบประมาณและอำนาจตามกฎหมาย เป็นระบบที่ไม่มีการประสานงานกัน เป็นระบบรวมศูนย์ที่กระจุกกระจาย กล่าวคือ รวมศูนย์อยู่ที่กรมต่างๆ ในส่วนกลาง แต่กรมต่างๆ ไม่ประสานงานกันทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค นายแพทย์ชูชัย เห็นว่า ระบบราชการทำให้ภาคสังคมอ่อนแอไม่สามารถพัฒนาองค์กรบริหารท้องถิ่นให้เข้มแข็ง อีกทั้งไม่ส่งเสริมสนับสนุนให้เกิดประชาสังคมท้องถิ่นได้พัฒนาอย่างเต็มศักยภาพ

3) ระบบการศึกษา

นายแพทย์ชูชัยคิดว่า ระบบการศึกษาไทยเป็นระบบการเรียนการสอนที่เน้นการท่องจำมากกว่าให้รู้จักคิด รู้จักให้มีวิจารณญาณ ทั้งนี้ยังไม่ได้รวมถึงวัฒนธรรมที่ได้สั่งสอนกันมาที่ “ให้ว่านอนสอนง่าย” “เดินตามรอยผู้ใหญ่หมาไม่กัด” เป็นต้น ระบบการเรียนการสอนเช่นนี้ นายแพทย์ชูชัย เห็นว่าเป็นระบบที่ส่งเสริมบ่มเพาะความคิดของไพร่ (client) ซึ่งทำให้เห็นคนไทยมีลักษณะพึ่งพิง เชื่อง่าย ขาดการไตร่ตรอง ลักษณะเช่นนี้ นายแพทย์ชูชัย เห็นว่าไม่สนับสนุนการสร้างประชาสังคม

4) ความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมไทยเป็นความสัมพันธ์แบบแนวดิ่ง (vertical relationship)

นายแพทย์ชูชัยเห็นว่า ความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะมูลนายกับไพร่ โดยเฉพาะในสังคมชนบทจะมีความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์กันอย่างแนบแน่น ดังนั้น คนไทยโดยส่วนใหญ่จึงยังคงมีความคิดแบบไพร่ ที่มองไม่เห็นปัญหาเชิงระบบหรือโครงสร้าง ซึ่งตรงข้ามกับความเป็นพลเมืองที่อยู่ใน “ประชาสังคม” ที่มีความสัมพันธ์เท่าเทียมกันในแบบแนวนราบ (horizontal relationship)

5) สื่อมวลชน

นายแพทย์ชูชัย เห็นว่าด้วยเหตุที่ระบบการเมืองและระบบข้าราชการ ไม่มีกลไกในการตรวจสอบถ่วงดุลอย่างมีประสิทธิภาพ สื่อมวลชนจึงมีบทบาทที่สำคัญในการแสดงบทบาทหน้าในการตรวจสอบถ่วงดุล ในขณะที่สื่อมวลชนในสังคมไทยจำนวนไม่น้อยยังไม่อยู่ในฐานะที่สามารถตรวจสอบถ่วงดุลได้อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ นายแพทย์ชูชัย ยังเห็นด้วยอีกว่า สื่อมวลชนไทยมีแนวโน้มในการรับใช้อำนาจอธิปไตย อำนาจทุนมากกว่าสาธารณชน ซึ่งลักษณะดังกล่าว นายแพทย์ชูชัย เห็นว่าเป็นการบั่นทอนการสร้างสังคมเข้มแข็งให้กับสังคมไทย

2.2.6 ลักษณะของประชาสังคมและความเป็นประชาสังคม

อนุชาติ พวงสำลี และวีรบุรุษ วิสารทสกุล (2542:291) สรุปลักษณะของประชาสังคมและความเป็นประชาสังคมได้ ดังนี้

1) ความหลากหลาย

เราอาจพิจารณาความหลากหลายได้ในหลายมิติ เช่น

1.1 ความหลากหลายในแง่การรวมตัว กลุ่ม ชุมชน องค์กร สมาคม มูลนิธิ สถาบัน สมาพันธ์ คณะกรรมการ สหกรณ์ เป็นต้น

1.2 ความหลากหลายในแง่พื้นที่ เช่น กลุ่มหมู่บ้าน ชุมชน ตำบล อำเภอ แขวง เขต จังหวัด ตะเวทบ้าน หรือขอบเขตเชิงภูมิศาสตร์ อาทิ กลุ่มน้ำ และแม้กระทั่งเขตเศรษฐกิจ อาทิ เขตนิคมอุตสาหกรรม เขตพื้นที่พัฒนาชายฝั่งทะเล เป็นต้น

1.3 ความหลากหลายในรูปแบบของกิจกรรม เช่น กลุ่มด้านการศึกษาวิจัย กลุ่มนักกีฬา กลุ่มนักแสดง กลุ่มนักการเมือง เป็นต้น

1.4 ความหลากหลายในประเด็นความสนใจหรือปัญหา เช่นการเมือง การเกษตร สิ่งแวดล้อม ยาเสพติด ผู้ค้ายาเสพติดและผู้ยากไร้ เด็กและสตรี ผู้ติดเชื้อเอชไอวี เป็นต้น

1.5 ความหลากหลายของกลุ่มคนที่มาร่วมตัวกัน เช่น วัย อายุ เชื้อชาติ ศาสนา ฐานะการศึกษา อาชีพ ความเชื่อ และผู้ค้าโอกาสทางสังคมอื่นๆ

2) มีความเป็นชุมชน

การรวมกลุ่มของประชาชนจำเป็นต้องเกิดและเติบโตบนพื้นฐานแห่งความรัก ความเอื้ออาทร ความเมตตา และความสามัคคี อันเป็นความสัมพันธ์กันในแนวราบและเป็นพื้นฐานของพลังในทางความร่วมมือมากกว่านำไปสู่ความแตกแยกและใช้อำนาจ

3) ความเป็นประชาสังคมตั้งอยู่บนพื้นฐานสำนึกสาธารณะ

การเกิดขึ้นของประชาสังคมมีความเป็นธรรมชาติ และอยู่บนเงื่อนไขและสำนึกของความเป็นพลเมือง (public consciousness) มิใช่การแต่งตั้ง การจัดตั้งโดยกลไกอำนาจรัฐ ใดๆก็ตาม สำนึกสาธารณะนั้นอาจก่อให้เกิดความเป็นชุมชนตามลักษณะของการออกแบบ (community by design) หรืออาจเกิดขึ้นจากสำนึกที่เห็นวิกฤติร่วมกัน

4) เป็นกระบวนการเรียนรู้ต่อเนื่อง

ประชาสังคมเป็นเรื่องของกระบวนการ ที่ต้องอาศัยเวลาและการเรียนรู้จากการปฏิบัติร่วมกัน (interactive learning through actions) อย่างต่อเนื่อง ในลักษณะของสังคมแห่งการเรียนรู้ (learning society)

5) มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันเป็นเครือข่าย

ประชาสังคมเป็นกระบวนการความสัมพันธ์ทางสังคมบนช่องทางการติดต่อสื่อสารในลักษณะต่างๆ ที่เชื่อมโยงความรู้ การติดต่อสัมพันธ์กันของคนทั้งโดยตรงและโดยผ่านทางกิจกรรม จนกลายเป็นเครือข่ายสัมพันธ์ (communication and networking)

2.2.7 องค์ประกอบเชิงยุทธศาสตร์ของประชาสังคม

อนุชาติ พวงสำลี และวีรบูรณ์ วิสารทสกุล (2542 : 292) ได้วิเคราะห์องค์ประกอบเชิงยุทธศาสตร์ของประชาสังคม ซึ่งสรุปได้ดังนี้

1) การมีวิสัยทัศน์ร่วมกัน

การมองอนาคตร่วมกัน รับรู้และเข้าใจถึงทิศทางเป้าหมายที่จะไปด้วยกัน ซึ่งจะช่วยให้กระบวนการเคลื่อนไหวมีพลังและลดความขัดแย้งเฉพาะหน้าลงได้

2) การมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง

ประชาสังคมเป็นเรื่องของความหลากหลาย กระบวนการมีส่วนร่วม จากทุกฝ่าย ย่อมเป็นเงื่อนไขให้เกิดความรับรู้ ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจและร่วมลงมือทำอย่างแข็งขัน ด้วยถือว่าเป็นเรื่องที่ดีที่มีสิทธิมีส่วนร่วมกัน

3) การมีองค์ความรู้และความสามารถในการแสวงหาความรู้

ประชาสังคมจะต้องสร้างและตั้งสมมติฐานความรู้ ที่จะสามารถปรับใช้และเรียนรู้เพิ่มเติมตลอดเวลา ดังนั้น ศักยภาพในการแสวงหาความรู้อย่างต่อเนื่องจึงเป็นสิ่งจำเป็น

4) มีการเรียนรู้จากการปฏิบัติหรือทำกิจกรรมร่วมกัน

ประชาสังคมเป็นกระบวนการทางสังคมที่ไม่มีสูตรสำเร็จ แต่เป็นเรื่องของการเรียนรู้ร่วมกันจากการปฏิบัติ อันจะช่วยให้เกิดปัญหาร่วมในการพัฒนาและแก้ไขปัญหาค้างๆ และอยู่บนพื้นฐานของประสบการณ์จริง ในอีกด้านหนึ่งก็จำเป็นจะต้องคิดวิเคราะห์ สังเคราะห์ ให้เห็นถึงสถานการณ์ แนวโน้ม ความเปลี่ยนแปลงไปพร้อมๆ กันด้วย เพื่อให้สามารถปรับตัวได้เท่าทัน และเป็นฝ่ายก้าวหน้ามากกว่าตั้งรับปัญหา

5) มีความรับผิดชอบต่อสาธารณะในฐานะของพลเมือง

ความเป็นประชาสังคมนั้นจะต้องสะท้อนถึงความตื่นตัวของพลเมืองที่จะเข้ามาร่วมกันรับผิดชอบต่อความเป็นอยู่ของส่วนรวมหรือสาธารณะ (Public Responsibility) ที่มีได้หวังเพียงรอยยิ้มหรือเรียกร้องการแก้ปัญหาจากรัฐแต่ฝ่ายเดียวโดยตนเองไม่มีส่วนร่วม

6) มีการติดต่อสื่อสารอย่างต่อเนื่องและเชื่อมโยงขยายความร่วมมือ

การสื่อสารมีความหมายต่อการแลกเปลี่ยนความรู้ ซึ่งมีผลต่อการเจริญเติบโตและการขยายตัวของประชาสังคม ทั้งยังเป็นการเชื่อมโยงขยายความร่วมมือต่างๆ เข้าด้วยกัน เพื่อหนุนเสริมความเข้มแข็งซึ่งกันและกัน ดังนั้น ช่องทางการสื่อสารในรูปแบบต่างๆ โดยเฉพาะบทบาทของสถาบันสื่อมวลชน ย่อมมีความหมายยิ่งต่อกระบวนการประชาสังคมที่จะนำไปสู่การถ่ายทอดข้อมูลข่าวสาร และการรับรู้อย่างเท่าเทียมกันของคนในสังคม

7) มีระบบการจัดการที่มีประสิทธิภาพ

การสร้างประชาสังคมจะต้องวางอยู่บนพื้นฐานของการจัดการที่ดี ทั้งในแง่ขององค์กร ระบบ และคนในองค์กร

2.2.8 ยุทธศาสตร์การสร้างความเข้มแข็งในขบวนการประชาสังคม

ยุทธศาสตร์การสร้างความเข้มแข็งในขบวนการประชาสังคม สามารถสรุปได้ 4 ประการด้วยกัน ดังนี้ (อนุชาติ พวงสำลี, 2542 : 24-27)

1) สร้างการเมืองในความหมายใหม่ / การเมืองภาคประชาชน

ฐานวัฒนธรรมที่รวมศูนย์อำนาจในระบบอุปถัมภ์แบบไทย ทำให้คนส่วนใหญ่ยังคงมองว่า อะไรที่เป็นเรื่องส่วนรวมต้องให้รัฐเป็นผู้ทำ การที่กลุ่ม องค์กรประชาสังคมจะสามารถเติบโตได้ และจะต้องตระหนักว่าทุกคนต่างมีสิทธิมีส่วนในการกำหนดให้สังคมเป็นเช่นไร น่าจะถึงเวลาที่เราจะหันมาทำความเข้าใจ และจะสร้างการเมืองในความหมายใหม่นั้นคือ การร่วมดูแลแก้ปัญหาของส่วนรวมด้วยพวกเราเอง แทนการเมืองในความหมายปัจจุบันที่คับแคบ โกงกินและไร้ประสิทธิภาพ

2) เน้นสร้างการสานสัมพันธ์เชิงสาธารณะ

ขบวนการประชาสังคมเป็นเรื่องของการสานสัมพันธ์เชิงสาธารณะ การประสานเชื่อมโยงกันจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น ทั้งในเชิงความคิด และความเข้าใจในเชิงยุทธศาสตร์ร่วมของขบวนการประชาสังคม

3) ผลักดันรัฐให้สนับสนุนและส่งเสริมประชาสังคม

ปัญหาเศรษฐกิจในปัจจุบันอาจทำให้เห็นว่า เกิดพื้นที่ที่รัฐและภาคประชาชนเข้ามาสัมพันธ์หรือร่วมมือกันมากขึ้น โดยนัยนี้ รัฐจึงต้องกลายมาเป็นผู้สนับสนุน สร้างเสริมความแข็งแกร่งของภาคประชาชน ทั้งด้วยการทำความเข้าใจแนวคิดประชาสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ การเปิดพื้นที่ให้ภาคประชาชนทำงานกับรัฐได้กว้างขวางขึ้น การเชื่อมโยงเครือข่ายภาคประชาชน และการสนับสนุนโครงสร้างพื้นฐานสาธารณะอันจำเป็น นั่นคือระบบที่สนับสนุน เปิดช่อง ทั้งในเชิงเศรษฐกิจหรือการทำมาหากิน ตลอดจนการริเริ่มสร้างสรรค์สังคมท้องถิ่นของชาวบ้าน เป็นต้น

4) เน้นการถอดบทเรียนการทำงานของขบวนการและเครือข่าย

ขบวนการประชาสังคมมิใช่การเคลื่อนไหวเพื่อทำกิจกรรมกันอย่างเดียว แต่เป็นการทำงานเพื่อสังคมที่ต้องอาศัยแนวคิดและยุทธศาสตร์ จึงเป็นเรื่องที่จำเป็นต้องสร้างความรู้ควบคู่ไปกับกระบวนการทำงานอย่างต่อเนื่องซึ่งอาจครอบคลุมในหลายๆ เรื่อง ทั้งที่เป็นเทคนิคการทำงาน สถาบัน กระบวนการศึกษาวิจัย สื่อ ตัวชี้วัดหรือการเฝ้าติดตาม เป็นต้น

2.2.9 องค์ประกอบอันจำเป็นของการมีวิถีชีวิตสาธารณะที่เข้มแข็ง

องค์ประกอบอันจำเป็นของการมีวิถีชีวิตสาธารณะที่เข้มแข็งนั้น เดวิด แมทเธวส์ (David Mathews) (2542 : 293) ได้สรุปไว้ ดังนี้

1) แนวคิดหรือจิตใจที่มุ่งมั่น (mind-sets or mentalities)

คือเป็นสิ่งที่กำหนดพฤติกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคม และการกระทำในชุมชน ประชาสังคมที่เข้มแข็งของพลเมือง จำต้องตระหนักถึงความเชื่อมโยงของทุกภาพส่วนในสังคม การยอมรับความคิดเห็นอย่างกว้างขวาง ตลอดจนแนวคิดที่ว่าชาวบ้านก็มีศักยภาพที่จะแก้ปัญหาของตนเองได้ เป็นตัวอย่างของ วิถีคิด (mind-sets) ที่สำคัญ

2) ความสัมพันธ์เชิงสาธารณะ (public relationship)

คือเป็นความสัมพันธ์ของผู้คนที่หลากหลายบนฐานแห่งความร่วมมือซึ่งไม่จำกัด เฉพาะคนคุ้นหน้า หรือมีความสนใจเหมือนกันเท่านั้น

3) โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะ (civic infrastructure)

คือการเปิดและค้นหาพื้นที่สาธารณะ ทั้งที่เป็นเชิงกายภาพและพื้นที่ทางสังคม (public sphere) ที่ให้ผู้คนมีโอกาสพบปะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ถือเป็นเรื่องของการจัดหาโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญ ทั้งนี้ หมายรวมถึง เครือข่ายที่เชื่อมความสัมพันธ์ของปัจเจกบุคคล กลุ่ม องค์กร สถาบันที่หลากหลายของสังคมเข้าด้วยกัน และรวมถึงการเปิดพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนความรู้ในสังคมอีกด้วย

4) วิธีแห่งการปฏิบัติ (practices)

คือ วิถีคิด (mind-sets) ของชุมชนที่จะเป็นตัวกำหนดวิธีปฏิบัติจะช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน เช่น หากชุมชนเชื่อว่าพวกเขาสามารถที่จะแก้ปัญหาของตนเองได้โดยไม่ต้องรอรับความช่วยเหลือจากภายนอก พวกเขา ก็จะช่วยกันหาวิธีการในการแก้ไขปัญหาของตนเอง กระบวนการดังกล่าวมีหลายขั้นตอน ตั้งแต่การกำหนดปัญหาและขอบเขต การพิจารณาใคร่ครวญอย่างรอบด้านและพินิจพิเคราะห์ (deliberation) การตัดสินใจ การลงมือปฏิบัติ และการประเมินผล ประชาสังคมที่เข้มแข็งและความเป็นผู้นำ (leadership) จึงหมายถึง ความสามารถในการจัดการหรือกระตุ้นเพื่อเสริมกระบวนการเหล่านี้ให้เป็นไปอย่างเหมาะสม

5) กระบวนการเรียนรู้ (civic learning)

คือเป็นกระบวนการเรียนรู้จากการทำงานร่วมกัน ลักษณะของการเรียนรู้จะต้องมีคุณค่าต่อการสร้างสรรค์ความเป็นชุมชน นั่นก็คือ การเรียนรู้ร่วมกับคนอื่น สนองตอบต่อความสนใจร่วมกันหรือต่อการแก้ปัญหาของชุมชน กระบวนการเรียนรู้นี้ยังจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของ “วิถีคิด” (mind-sets) ขึ้นไปเรื่อยๆ อีกด้วย

2.2.10 ประโยชน์ของประชาสังคม ตามทัศนะของ เอนก เหล่าธรรมทัศน์

เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2543 : 45-49) เห็นว่าการสร้างประชาสังคมจะมีประโยชน์ต่อ

ประเทศไทย ดังนี้คือ

1) ประโยชน์ในด้านการปฏิรูประัฐธรรมนูญ

ความเข้าใจและตื่นตัวในแนวคิดประชาสังคม จะให้เรามองเห็นว่ารัฐธรรมนูญใหม่ที่กำลังดำเนินการกันอยู่ในเวลานี้คือ การสร้างรัฐประชาธิปไตยเท่านั้น สมควรที่จะต้องเรียกร้องให้มีมาตราต่างๆ ในรัฐธรรมนูญ เพื่อให้รัฐรับรอง ส่งเสริมให้ประชาสังคมเข้มแข็งด้วย

2) ประโยชน์ในด้านการปฏิรูปหรือพัฒนาการปกครองท้องถิ่น

ความเข้าใจและตื่นตัวในแนวคิดประชาสังคม จะทำให้เรามองเห็นว่า ข้อเสนอให้กระจายอำนาจการปกครองและการคลังในท้องถิ่นต่างๆ ตลอดจนการสร้าง องค์การบริหารส่วนตำบล (อ.บ.ค.) ขึ้นมาใหม่ และข้อเสนอให้ปรับปรุงพระราชบัญญัติองค์การบริหารส่วนจังหวัดก็ดี ล้วนเป็นไปเพื่อการสร้างรัฐท้องถิ่น แต่ท้องถิ่นจะก้าวหน้าพัฒนาไปได้ ที่สำคัญเราต้องซื้ออยู่ที่การสร้างประชาสังคมท้องถิ่น

3) ประโยชน์ในด้านการปฏิรูประบบราชการ

ความเข้าใจและตระหนักถึงความสำคัญของประชาสังคม จะทำให้เรามองออกว่าการปฏิรูประบบราชการจะจำกัดเพียงการแก้ไข เปลี่ยนแปลงสถาบัน และโครงสร้างอำนาจหน้าที่ของรัฐอย่างเดียวนั้นไม่ได้ หากต้องคิดให้ระบบราชการใหม่ที่อนุมัติสนับสนุนหรือเปิดช่องให้กลุ่มประชาสังคม เข้ามาช่วยคิดช่วยทำงานของราชการได้สะดวก คร.อเนก เห็นว่าระบบราชการต้องไม่ออกแบบไว้เพียงแต่ให้ป้องกันทุจริตได้ ที่สำคัญไม่น้อยกว่า คือต้องออกแบบให้ประชาสังคมเข้ามาทำงานร่วมกับรัฐได้

4) ประโยชน์ในด้านการป้องกันการซื้อสิทธิขายเสียงในการเลือกตั้ง

ความเข้าใจในประชาสังคมและความเป็นพลเมือง จะทำให้เรามองเห็นว่า การขายเสียงของประชาชนไทยไม่ได้เป็นเพราะความจนอย่างเดียว และก็ไม่ได้เป็นเพราะความปรารถนาของประชาชน ที่จะใช้บาร์มี อำนาจของนักการเมือง เพื่อถือเอาทรัพยากรและโครงการของรัฐบาลมาลงยังพื้นที่ของตนเท่านั้น หากยังเป็นเพราะประชาชนขาดจิตสำนึกเรื่องความเป็นพลเมือง และการเป็นพลเมืองนั้น ที่จะฝึกฝนได้ประการหนึ่งคือ ส่งเสริมให้พวกเขาจัดตั้งกันขึ้นมาเป็นกลุ่ม ชมรม องค์การ ประชาสังคมต่างๆ เป็นต้น

5) ประโยชน์ในด้านการพัฒนาประเทศ

ความเข้าใจความสำคัญของประชาสังคม จะทำให้เราเสนอการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อการสร้างประชาสังคมและคนชั้นกลางพ่วงเข้าไปด้วย รวมทั้งเสนอการสร้างเมืองที่เป็นปราการของประชาธิปไตยและการปกครองท้องถิ่นด้วย

2.3 ความสัมพันธ์ระหว่างคุณธรรมและความเข้มแข็งของสังคม

หัวข้อนี้จะเป็นการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติลและแนวคิดเกี่ยวกับประชาสังคม ในหัวข้อที่ 2.2 เราได้ศึกษาความหมาย ลักษณะ และองค์ประกอบของสังคมเข้มแข็งแล้ว และจากการศึกษา เราพบว่า นักคิดหลายๆท่าน อาทิเช่น นายแพทย์ประเวศ วะสี, นายแพทย์ชูชัย ศุภวงศ์, เอนก เหล่าธรรมทัศน์ และไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร มีความเห็นสอดคล้องกันว่า คุณธรรมเป็นสิ่งจำเป็นขั้นพื้นฐาน กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นหัวใจของการขับเคลื่อนในการสร้างสังคมที่เข้มแข็งและก้าวหน้า ถ้าหากขาดคุณธรรมความสามัคคี ความเอื้ออาทร ความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ฯลฯ ความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคมย่อมจะเป็นไปไม่ได้ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร(2540: 80-82) กล่าวถึงเรื่อง คุณธรรมเป็นหัวใจสำคัญของสังคมเข้มแข็งไว้ชัดเจนว่า

“ คุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นคุณลักษณะหรือคุณสมบัติพื้นฐานที่จำเป็นและมีประโยชน์ต่อความเป็นพลเมืองของบุคคลในสังคมประชาธิปไตยในปัจจุบัน และจัดว่าเป็นหัวใจสำคัญในการขับเคลื่อนขบวนการประชาสังคม ”

นายแพทย์ประเวศ วะสี (2541 : 6) ได้กล่าวเพิ่มเติมเกี่ยวกับความสำคัญของคุณธรรมไว้ว่า

“ ศีลธรรม (คุณธรรม) เป็นเรื่องสำคัญที่กำหนดความสำเร็จในเรื่องอื่นๆ ถ้าศีลธรรมอ่อนแอแล้ว ย่อมนำไปสู่สภาวะวิกฤติในทุกเรื่อง ประเทศไทยเป็นเมืองพุทธก็จริง แต่มีปัญหาศีลธรรมมาก การลักขโมยมีอยู่ทั่วประเทศ การคอร์รัปชั่นระดับทั่วประเทศ การฆ่าตัวตายเคยมีอัตราสูงเป็นที่สองของโลก รวมทั้งการละเมิดสิทธิเด็กและสตรี การทำลายสิ่งแวดล้อม...คนไทยยังขาดจิตสาธารณะหรือ public mind ยังมีจิตคับแคบ เห็นแก่ตัว เห็นแก่พรรคพวก ทำให้ไม่สามารถอยู่ร่วมกันในสังคมใหญ่ได้อย่างสมดุล ”

จากคำกล่าวของ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร และนายแพทย์ประเวศ วะสี ทำให้เราเห็นภาพความสัมพันธ์ของ “สังคมเข้มแข็ง” กับ “คุณธรรม” ได้ชัดเจนขึ้น แต่ประเด็นในหัวข้อนี้ก็คือ แนวคิดคุณธรรมของอริสโตเติล มีความเกี่ยวข้องกับแนวคิดสังคมเข้มแข็งของนักคิดท่านอื่นๆ เช่น นายแพทย์ประเวศ วะสี เอนก เหล่าธรรมทัศน์ อย่างไรก็ตาม ในทรรศนะของผู้วิจัยคิดว่า แนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของ อริสโตเติล มีความสัมพันธ์กับแนวคิดสังคมเข้มแข็ง ในแง่ที่ว่า อริสโตเติล ได้ให้คำอธิบายความหมายของคุณธรรมและวิธีการพัฒนาคุณธรรมได้ชัดเจนที่สุดซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการสร้างคุณธรรมของพลเมืองตามทรรศนะของ เอนก เหล่าธรรมทัศน์ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร ให้เกิดขึ้นได้ สุรพศ ทวีศักดิ์ (2544 : 61) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้เช่นกันว่า

“ความโดดเด่นของแนวคิดทางจริยศาสตร์ของอริสโตเติล ก็คือ อริสโตเติล ได้ให้คำอธิบายที่มาและความหมายของคุณธรรมด้านต่างๆอย่างละเอียดลึกซึ้ง...และเน้นย้ำว่าถ้าเราต้องการพัฒนาคุณธรรมในสังคม เราจะต้องเริ่มจากการสร้างทัศนคติที่รักการพัฒนาปัญญาในการแสวงหาความจริงและความดีงาม และให้คนรู้ค่าของการมีชีวิตอยู่ด้วยการสร้างสรรค์งานทางปัญญา มากกว่าที่จะมีชีวิตอยู่เพื่อการแสวงหาความพรั่งพร้อมทางวัตถุ ทั้งหมดนี้คือทัศนคติที่น่านำมาขบคิด เพื่อแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาปัญญาและคุณธรรมในสังคมไทยของเรา”

จากการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติล เราพบว่าอริสโตเติลแบ่งคุณธรรมออกเป็น 2 ประเภท กล่าวคือ ประเภทแรกเรียกว่าคุณธรรมทางปัญญา ประเภทที่สองเรียกว่าคุณธรรมทางจริยธรรม คุณธรรมทางปัญญาเป็นผลมาจากการคิดการไตร่ตรองทางปรัชญา ส่วนคุณธรรมในทางจริยธรรมเป็นผลมาจากลักษณะนิสัย เช่น เราเรียกคนๆหนึ่งว่ามีคุณธรรมความกล้าหาญ ก็เพราะว่าคนๆนั้นทำสิ่งที่เรียกว่าความกล้าหาญจนเป็นนิสัย เป็นต้น ส่วนการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับสังคมเข้มแข็งและก้าวหน้า เราพบว่าวิธีการสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นในสังคมไทยก็คือเราจะต้องสร้างประชาสังคมหรือสังคมเข้มแข็ง ความหมายโดยรวมของประชาสังคมอาจจะสรุปได้ว่าเป็นการรวมตัวกันเป็นกลุ่มของพลเมืองในสังคมที่ประกอบไปด้วย ภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน ซึ่งทั้งนี้มีลักษณะของความเป็นหุ้นส่วนกัน มีความรัก ความสมานฉันท์ ความเอื้ออาทรต่อกัน เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์ และสุดท้ายในการศึกษาเงื่อนไขที่เป็น

ความสัมพันธ์ระหว่างคุณธรรมกับความเข้มแข็งของสังคม เราพบว่าสังคมจะเข้มแข็งหรือไม่ขึ้นอยู่กับว่าคนในสังคมมีคุณธรรมหรือไม่ เช่นความยุติธรรม ความเอื้ออาทร ฯลฯ ถ้าหากคนในสังคมขาดคุณธรรมเหล่านี้ ความเข้มแข็งของสังคมตามแนวคิดของนักคิดทั้งหลายก็ย่อมไม่เกิดขึ้นจริงได้ แนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของอริสโตเติลมีส่วนช่วยในการพัฒนาคุณธรรมต่างๆเหล่านี้ให้เกิดขึ้นได้

ในบทต่อไปจะเป็นการพิจารณาปัญหาความอ่อนแอในสังคมไทยซึ่งแบ่งได้เป็น 3 ประเภทใหญ่ๆ คือความอ่อนแอทางสังคม เศรษฐกิจและการเมือง นอกจากนี้ผู้วิจัยจะศึกษาว่ามีคุณธรรมอะไรบ้างในพุทธศาสนาที่มีส่วนช่วยสร้างความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคมได้ รวมทั้งจะศึกษาวิเคราะห์ค่านิยมที่ทำให้สังคมไทยอ่อนแอ อีกทั้งจะศึกษาทฤษฎีไร้ระเบียบของ โรเบิร์ต เมอร์ตัน ด้วยในฐานะที่เป็นกรอบในการอธิบายสาเหตุของความอ่อนแอในสังคมปัจจุบันได้

2.4 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการที่ได้ศึกษาค้นคว้างานวิจัยและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะทำการวิจัยนี้ ผู้วิจัยพบว่า มีผู้ได้ศึกษาวิจัยไว้สอดคล้องกับเรื่องนี้ อันจะเป็นประโยชน์ให้งานวิจัยนี้มีข้อแตกต่างและข้อเปรียบเทียบ ตลอดจนข้อควรพิจารณาให้เห็นอย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้น ดังนี้

เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2542) งานวิจัยเรื่อง ส่วนร่วมที่มีใช้รัฐ : ความหมายของประชาสังคม โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

ผู้วิจัยพบว่า ประชาสังคม (civil society) หมายถึง เครือข่าย กลุ่ม ชมรม สมาคม และชุมชนที่มีกิจกรรมหรือการเคลื่อนไหวอยู่ระหว่างรัฐ (state) กับปัจเจกชน (individuals) เขาได้กล่าวต่อไปอีกด้วยว่า จุดเน้นของประชาสังคม ได้แก่ (1) ไม่ชอบและไม่ยอมให้รัฐครอบงำหรือบงการ แม้ว่าจะยอมรับความช่วยเหลือจากรัฐ และมีความร่วมมือกับรัฐได้ แต่ก็สามารถชี้นำกำกับและคัดค้านรัฐได้พอสมควร (2) ไม่ชอบลัทธิปัจเจกชนนิยมสุดขั้วซึ่งส่งเสริมให้คนเห็นแก่ตัว ต่างคนต่างอยู่ แย่งแย่งแข่งขันจนไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม หากแต่สนับสนุนให้ปัจเจกชนรวมกลุ่มและมีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม โดยไม่ปฏิเสธการแสวงหาหรือปกป้องผลประโยชน์เฉพาะส่วนเฉพาะกลุ่ม

ผู้วิจัยพบว่า แก่นหลักของงานวิจัยชิ้นนี้อยู่ที่มาตรการและวิธีการสร้างประชาสังคม ซึ่งเอนก ได้กล่าวถึงมาตรการและวิธีการสำคัญๆ ในการสร้างประชาสังคมไว้ 5 ประการ ดังนี้คือ 1) ต้องปลูกฝังประชาสังคมให้เป็นอุดมการณ์ 2) ต้องสร้างการศึกษาและฝึกฝนอบรมเพื่อสร้างประชาชนให้เป็นพลเมือง 3) ต้องปฏิรูปหรือพัฒนาเศรษฐกิจให้เติบโตแบบกระจายตัวให้มากขึ้น 4) เร่งสนับสนุนให้มีการค้นคว้าทางจิตวิทยา วัฒนธรรมและการบริหารองค์กร เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนรวมกลุ่มกัน 5) ต้องแก้ไขกฎหมาย ระเบียบ ข้อบังคับของรัฐ ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชุมชนและกลุ่มประชาสังคมมีส่วนร่วมในกิจการบ้านเมืองให้มากกว่านี้

สุรวุฒิ ปัดไธสง (2542) งานวิจัยเรื่อง การเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมือง : รากแก้วของกระบวนการสร้างประชาสังคม โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

ผู้วิจัยพบว่า กระบวนการเรียนรู้เพื่อที่จะสร้างความเป็นพลเมืองนั้น รัฐควรมีเป้าหมายในการจัดการศึกษาอยู่ที่การทำให้บุคคลมีเหตุมีผล มีความสามารถหรือฉลาดในการที่จะเลือกทำกิจกรรมที่จะก่อให้เกิดประโยชน์สุขต่อตนเองและต่อสังคม สุรวุฒิ เสนอแนะว่าการศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมืองในประชาสังคมนั้น จะต้องเป็นการศึกษาที่ทำให้ประชาชนมีความผูกพันยึดมั่นกับการ

สร้างความดีและประโยชน์ส่วนรวม รักษาสิทธิเสรีภาพและยึดหลักสันติธรรมทำตามหน้าที่ มีความรับผิดชอบ มีคุณธรรม

นอกจากนี้ สุรวุฒิ ยังได้กล่าวถึงลักษณะความเป็นพลเมืองเอาไว้ว่า บุคคลที่จะเป็นคนมีลักษณะแห่งความเป็นพลเมืองในประชาสังคมนั้นต้องเป็นผู้มี 1) ความรู้ เกี่ยวกับสถาบันทางการเมือง ระบอบการเมือง อุดมการณ์ทางการเมืองและสังคม 2) ค่านิยมและคุณธรรมซึ่งเป็นรากฐานสำคัญในอันที่จะทำให้ประชาชนมีพฤติกรรม และมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเหมาะสมและถูกต้อง 3) การมีส่วนร่วม เป็นพฤติกรรมของพลเมืองในอันที่จะแสดงออกเพื่อมีอิทธิพลต่อการเมืองสังคม เช่น การกำหนดนโยบาย การออกกฎหมาย และที่สำคัญคือการมีความสามารถของบุคคลที่จะเข้าไปดำเนินหรือร่วมกิจกรรมสาธารณะและการมีความรับผิดชอบต่อส่วนรวมได้

ชวรงค์ ลิมป์ปัทมาปาณี (2542) งานวิจัยเรื่อง บทบาทสื่อมวลชนกับการพัฒนาความเป็นประชาสังคม โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

งานวิจัยชิ้นนี้พบว่าบทบาทของสื่อมวลชนไทยในอดีตได้ให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องสังคมเข้มแข็งหรือประชาสังคมน้อยมาก เมื่อเปรียบเทียบกับเรื่องอื่นๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่ากระแสดูความสนใจของสาธารณชนนั่นเองเป็นตัวกำหนดเนื้อหาที่สื่อมวลชนนำเสนอ หากเรื่องใดไม่เป็นที่สนใจต่อสาธารณชนแล้ว สื่อมวลชนย่อมไม่นำเสนอ เพราะสื่อมวลชนเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาความเป็นประชาสังคมอย่างเต็มทีนั้น จำเป็นที่ฝ่ายองค์กรและผู้ที่เกี่ยวข้องในการผลักดันแนวคิด ประชาสังคมจะต้องคอยกระตุ้นความสนใจของสื่อมวลชนเพื่อให้เกิดความเข้าใจและมองเห็นความสำคัญของแนวคิดประชาสังคม

ธีรยุทธ บุญมี (2536) สังคมเข้มแข็ง สำนักพิมพ์มิ่งมิตร

จากการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้ ผู้วิจัยพบว่าขั้นตอนพัฒนาการจิตสำนึกเกี่ยวกับ “สังคม” ของคนไทยว่า ในอดีตคนไทยมีเพียงจิตสำนึกระดับชุมชนเท่านั้น เพราะว่าคนไทยในสมัยก่อนการพัฒนาเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่จะมีวิถีชีวิตร่วมที่ใหญ่ที่สุดก็เป็นเพียงระดับชุมชนขนาดเล็กซึ่งอาจเป็นแค่หมู่บ้าน ครอบครัวย่อย ชน ในวิถีชีวิตร่วมนี้ ชุมชนจะควบคุมดูแลซึ่งกันและกัน ร่วมกันรับผิดชอบปัญหาศีลธรรม คุณธรรมและอื่นๆ แต่ในระดับที่กว้างขึ้นมา เช่น จังหวัด ภาค หรือประเทศ ความผูกพันเป็นเรื่องของกฎหมาย และวัฒนธรรมบางอย่างมากกว่าที่จะผูกพันด้วยวิถีชีวิตจริงๆ เขากล่าวต่อไปอีกด้วยว่า จิตสำนึกในระดับสังคม เริ่มเกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2500 เศษๆ เท่านั้นที่เกิดขึ้นก็เพราะ

การพัฒนาเศรษฐกิจแผนใหม่ซึ่งทำให้เกิดวิถีชีวิตของคนเมืองใหญ่ขึ้น เขากล่าวว่าในช่วงต้นๆ จิตสำนึกชุมชนจะหายไป เกิดเป็นความคิดแบบต่างคนต่างอยู่ ต่างทำมาหากิน ช่วงนี้จึงเป็นช่วงที่เริ่มเกิดเสียงวิจารณ์ว่า “คนไทยไม่รับผิดชอบ” “คนไทยไม่มีวินัย” หรือ “คนไทยไม่คิดถึงส่วนร่วม” สาเหตุเพราะจิตสำนึกแบบชุมชน ถูกทำลายไป

ธีรยุทธ กล่าวต่อไปว่า “จิตสำนึกระดับสังคม” ของคนไทยเกิดขึ้นเมื่อได้ทำการพัฒนาเศรษฐกิจไปช่วงหนึ่งและเกิดปัญหาสังคม ปัญหาสิ่งแวดล้อม เราเรียกสิ่งนี้ว่าเป็น “ปัญหาสังคม” ซึ่งถือได้ว่าเป็นวิถีชีวิตสังคมซึ่งทุกคนมีความรับผิดชอบร่วมกันที่จะต้องแก้ไขปัญหา ธีรยุทธ กล่าวต่อไปว่า การเกิดขึ้นของจิตสำนึกสังคมนี้เป็นขั้นตอนที่หนึ่งของการก่อตัวเป็น “ประชาสังคม” หรือ “สังคมเข้มแข็ง” ซึ่งแยกได้เป็น 4 ขั้น คือ 1) ขั้นการเกิดจิตสำนึกสังคม 2) ขั้นการเกิดกลุ่มองค์กรทางเศรษฐกิจ สังคมต่างๆ ที่มีจิตสำนึกในการดูแลประโยชน์ซึ่งกันและกัน โดยเริ่มจากการเกิดกลุ่มลักษณะสังคมสงเคราะห์ กลุ่มวิชาชีพ ภาคเอกชน กลุ่มสื่อตามลำดับ ในขั้นที่ 3 คือการก่อรูปของอุดมการณ์ร่วมของสังคมซึ่งอยู่ในช่วงปัจจุบัน ส่วนในขั้นที่ 4 นั้นยังเป็นเหตุการณ์ในอนาคต จะเกิดเมื่ออุดมการณ์แห่งสังคมเข้มแข็งตกผลึก

ประเวศ วะสี (2541) ยุทธศาสตร์ชาติ เพื่อความเข้มแข็งทางสังคม เศรษฐกิจและศีลธรรม

การสร้างสังคมเข้มแข็งนั้นจะต้องคำนึงถึงองค์ประกอบของสังคมให้ครบทั้ง 5 อย่าง กล่าวคือ ศีลธรรมเข้มแข็ง ปัญญาเข้มแข็ง เศรษฐกิจเข้มแข็ง รัฐเข้มแข็ง และสังคมเข้มแข็ง ทั้ง 5 อย่างนี้ อาจารย์ประเวศ เรียกว่า “เบญจขันธ์ของสังคม” ขันธ์ทั้ง 5 นี้มีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกัน ดังนั้นเราจึงต้องพัฒนาให้ครบทั้ง 5 ประการ จึงจะเกิดสังคมเข้มแข็งได้

นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงความอ่อนแอของสังคมไทยไว้ 5 ด้าน กล่าวคือ 1) ด้านสังคม 2) ด้านการเมือง 3) ด้านเศรษฐกิจ 4) ด้านปัญญา 5) ด้านศีลธรรม วิธีการที่จะทำให้ความอ่อนแอทั้ง 5 ด้านดังกล่าวเข้มแข็ง นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้เสนอว่าเราจะต้องสร้างประชาสังคมให้เกิดขึ้นในสังคมไทย ประชาสังคม จะช่วยให้ ศีลธรรมเข้มแข็ง ปัญญาเข้มแข็ง เศรษฐกิจถูกต้อง รัฐถูกต้อง และสังคมจะเข้มแข็ง

ในทรรศนะของนายแพทย์ประเวศ วะสี ศีลธรรมถูกต้องจะช่วยให้ปัญญา เศรษฐกิจ รัฐ และสังคมถูกต้อง ส่วนปัญญาที่ถูกต้องคือ รู้ตัวเอง รู้สิ่งแวดล้อมที่จะทำให้เกาะกุมองคาพยพของสังคมไว้ด้วยกัน ถ้าสังคมปัญญาอ่อน ขันธ์อื่นๆ ของสังคมย่อมอ่อนหมด เศรษฐกิจถูกต้อง ในทรรศนะของนายแพทย์ประเวศ วะสี ก็คือ เศรษฐกิจเพื่อความเข้มแข็งของขันธ์อื่นๆ ทัวพร้อม ไม่ใช่เศรษฐกิจแยกส่วน เป็นเศรษฐกิจเพื่อเศรษฐกิจ อันทำให้ขันธ์อื่นๆ ร้อนหมด

รัฐถูกต้อง คือรัฐที่โปร่งใส มีการคานอำนาจกัน มีการตรวจสอบ ส่วนสังคมเข้มแข็ง ในความเห็นของนายแพทย์ประเวศ วะสี ก็คือ ชุมชนหรือเป็นโครงกระดูกของสังคมที่ค้ำองคาคพพของสังคมเข้าไว้ด้วยกัน เปรียบเหมือนสังขารของสังคม ถ้าสังคมอ่อนแอเหมือนสังขารแตก เมื่อสังขารแตก วิญญาณก็แตก นั่นคือศีลธรรมไม่เกิดขึ้น

บทที่ 3

คุณธรรมที่สร้างสรรค์สังคมไทยให้เข้มแข็งและก้าวหน้า

ในบทนี้ผู้วิจัยจะแบ่งเนื้อหาออกเป็น 4 ส่วน กล่าวคือ ส่วนแรกจะเป็นการศึกษาสภาพความอ่อนแอของสังคมไทย ทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ส่วนที่สองจะเป็นการศึกษาคุณธรรมทางพุทธศาสนาที่มีส่วนสนับสนุนและส่งเสริมให้เกิดสังคมเข้มแข็ง ส่วนที่สามจะเป็นการศึกษาค่านิยมที่บั่นทอนความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม และส่วนสุดท้ายจะเป็นการศึกษาทฤษฎีไร้ระเบียบของ โรเบิร์ต เมอร์ดัน ในฐานะที่เป็นกรอบหนึ่งในการทำความเข้าใจสาเหตุความอ่อนแอในสังคมไทย

3.1 สภาพความอ่อนแอของสังคมไทย

สังคมเข้มแข็ง หมายถึง การที่ประชาชนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีอุดมคติร่วมกัน หรือความเชื่อร่วมกันในบางเรื่อง มีการติดต่อสื่อสารกัน มีการรวมกลุ่มกัน จะอยู่ห่างกันก็ได้ มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความรัก มิมีศรัทธา มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ ในการปฏิบัติบางสิ่งและมีการจัดการ (ประเวศ วะสี, 2541:6) จากนิยามของสังคมเข้มแข็งเราจะเห็นได้ว่า สังคมเข้มแข็งเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์ทางราบที่ตั้งอยู่บนหลักศีลธรรมพื้นฐานที่ว่าคนทุกคนมีคุณค่าแห่งความเป็นคนเสมอกัน มีศักยภาพที่จะมีความเอื้ออาทรต่อกัน มีศักยภาพที่จะรวมกลุ่มด้วยความเท่าเทียมกัน (ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบเจ้านายกับลูกน้อง) มีศักยภาพที่จะเรียนรู้ร่วมกันในรูปของการเป็นกลุ่ม ชมรม สมาคม มูลนิธิ สหกรณ์ ชุมชน หรือประชาคม (ประเวศ วะสี, 2541:8)

สังคมใดที่มีลักษณะดังกล่าวย่อมเป็นสังคมที่มีพลังขับเคลื่อนในการแก้ปัญหาต่างๆ เป็นอย่างดีไม่ว่าจะเป็นปัญหาทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ ทั้งนี้ก็เพราะว่า ประการแรก เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ใดๆ ก็ตามที่มีผลกระทบต่อชุมชนหรือสังคม ก็จะมีการถกเถียงแก้ปัญหาอันของเบญจภาคี คือ องค์การชุมชน องค์การพัฒนาเอกชน ราชการ ภาคธุรกิจ และนักวิชาการเข้ามาร่วมกันเสนอทางแก้ไข ซึ่งการเข้ามาร่วมกันคิดแก้ปัญหาจะก่อให้เกิดพลังในแก้ปัญหาต่างๆ ให้สำเร็จลุล่วงได้ (เบญจมาศ สิริภัทร, 2544:17) ประการที่สอง สังคมใดที่มีลักษณะของสังคมเข้มแข็ง สังคมนั้นก็จะมีพลังทางสังคม คือเป็นสังคมที่มีการเอาพลังที่มีอยู่ในคณะบุคคลหรือกลุ่มก้อน เครือข่ายมาเป็นกำลังช่วยพัฒนา หรือร่วมกิจกรรมเพื่อส่วนรวม ซึ่งจะทำให้คนรักกัน ทำให้คนพึ่งตนเองได้ สังคมใดที่มีการใช้พลังทางสังคมนี้ย่อมทำให้สังคมเข้มแข็ง เอนก เหล่าธรรมทัศน์, 2543:15)

ประการที่สาม สังคมใดที่มีลักษณะของสังคมเข้มแข็ง ประสิทธิภาพที่จะทำให้งานประสบความสำเร็จมีสูงมาก ทำอะไรก็สำเร็จได้ง่าย สามารถแก้ปัญหาความยากจนได้รวดเร็ว รวมทั้งปัญหาสังคม การเมืองได้ เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะว่า ประชาสังคมต้องอาศัย "ปัญญา" ของทุกคนที่อยู่ในสังคม ขอมรับ ความสำคัญของทุกคน ซึ่งจะทำให้มีพลังขับเคลื่อนทางสังคมสูง (พิทยา ว่องกุล, 2541:82-83)

สังคมอ่อนแอ หมายถึง สังคมที่ผู้คนไม่รู้สิทธิมีเกียรติแห่งความเป็นคนที่เท่าเทียมกัน ไม่มีความ ร่วมมือในเนวรวม หรือในฐานะที่มีคุณค่าความเป็นคนเท่าเทียมกัน ไม่มีการรวมกลุ่มกัน ไม่มี มิตรภาพและความรักต่อกัน มีการเรียนรู้น้อยเพราะคนมีอำนาจยอมใช้อำนาจไม่ใช้ความรู้ คนไม่มี อำนาจก็ต้องรับคำสั่งจากผู้มีอำนาจโดยไม่ต้องใช้ความรู้ ระบบอำนาจในเนวคิงปราศจากการคาน อำนาจและการตรวจสอบอำนาจ จึงนำไปการสู่ทุจริตคอร์รัปชัน เมื่อการทุจริตคอร์รัปชันนี้ไปเชื่อม โยงกับเศรษฐกิจขนาดใหญ่ ก็ก่อให้เกิดการพังทลายลงทั้งหมด (เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, 2541: 33) กล่าวโดยสรุปสังคมใดที่เป็นสังคมอ่อนแอ คือสังคมที่ขาดความเป็นประชาสังคม เมื่อขาดความเป็น ประชาสังคมหรือสังคมเข้มแข็ง สังคมนั้นก็จะไม่มีพลังทางสังคมหรือพลังขับเคลื่อนทางสังคมซึ่ง จะทำให้สังคมไม่ดี เศรษฐกิจไม่ดี การเมืองไม่ดี (ประเวศ วะสี, 2541:8-9)

ไทยเป็นสังคมที่อ่อนแอซึ่งเราจะเห็นได้จากวิกฤติปัญหาในด้านต่างๆ ทั้งในทางเศรษฐกิจ ทาง สังคม และทางการเมือง วิกฤติทางเศรษฐกิจที่สังคมไทยเผชิญอยู่ในขณะนี้ ดังเช่น การที่ประเทศ ไทยเป็นหนี้สินต่างประเทศกว่า 5 ล้านล้านบาท (ปัจจุบันประเทศไทยได้ชำระหนี้ที่ติดค้างกองทุน การเงินระหว่างประเทศ (I.M.F.) จนหมดสิ้นแล้ว แต่ก็ยังคงมีหนี้สินค้างอยู่กับประเทศอื่นๆบ้างเล็ก น้อย) ซึ่งเป็นหนี้สินที่ไม่รู้ว่าจะชำระคืนให้หมดได้อย่างไร เพราะมากกว่ารายได้จากภาษีอากรที่รัฐ จัดเก็บ ถ้ารัฐบาลเลิกจ้างข้าราชการทั่วประเทศและเลิกพัฒนาประเทศที่ใช้งบประมาณราวๆ 800,000 ถึง 1,000,000 ล้านบาทต่อปี ประเทศไทยก็จะชำระหนี้หมดภายในเวลา 6 ปี และเมื่อรวมกับหนี้ต่างประเทศที่เกิดจากการที่รัฐบาลเข้าไปโอบอุ้มสถาบันการเงินแล้วหนี้สินก็มีมากถึง 6.2 ล้านล้านบาท ดังนั้นเนว โน้มที่สังคมไทยจะจมดิ่งสู่หายนะภัยทางเศรษฐกิจย่อมมีมากขึ้น (พิทยา ว่องกุล, 2540:115) ประกอบกับการที่สังคมไทยมีปัญหาทางการเมือง เช่น การที่ระบอบเสรีประชาธิปไตยมี ช่องว่างให้นักการเมืองเข้าไปทุจริตคอร์รัปชันตลอดเวลา และปัญหาการใช้สิทธิพลทางการเมืองเอื้อ ผลประโยชน์ให้แก่นักธุรกิจ ฯลฯ ก็ยิ่งทำให้สภาพสังคมไทยเลวร้ายยิ่งขึ้น (พิทยา ว่องกุล, 2541:74-75) อีกทั้งในปัจจุบันนี้สังคมไทยมีปัญหาสังคมต่างๆ มากมาย เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาชุมชน แออัด ปัญหาสิ่งแวดล้อม ฯลฯ ก็ยิ่งทำให้สภาพสังคมไทยอ่อนแอลงเรื่อยๆ และการที่สังคมไทย อ่อนแอ จึงทำให้ชุมชนหรือสังคมไม่มีพลังทางสังคมที่จะแก้ปัญหาเหล่านี้ได้ ต่างๆ วิธีที่จะแก้ปัญหา ต่างๆ เหล่านี้ ก็คือการสร้างสังคมเข้มแข็งให้เกิดขึ้นในสังคมไทย ซึ่งในหัวข้อต่อไปผู้วิจัยจะขอ พิจารณาถึงรายละเอียดในเรื่องนี้

3.2 ปัญหาทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และ สังคมเข้มแข็ง

ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะขอพิจารณาถึงปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย ซึ่งได้แก่ 1) ปัญหาสังคม 2) ปัญหาเศรษฐกิจ และ 3) ปัญหาการเมือง

3.2.1 ปัญหาสังคม

ประเวศ วะสี (2541:7-8) กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้สังคมไทยอ่อนแอว่าเกิดมาจาก โครงสร้างของสังคมไทยเป็นโครงสร้างคั่ง กล่าวคือ โครงสร้างสังคมไทยเป็นความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจระหว่างคนข้างบนที่มีอำนาจกับคนข้างล่างที่ไม่มีอำนาจ กล่าวให้ชัดก็คือ เป็นความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจระหว่างนายกับไพร่ หรือเจ้านายกับลูกน้อง คนที่มีอำนาจข้างบนจะคิดสิ่งต่างๆ จากคนที่อยู่ข้างล่างเข้าตัว เมื่อคนข้างล่างถูกเอารัดเอาเปรียบมากก็จะมีพฤติกรรมที่ฝืนระเบียบของสังคม เช่น ขยายยาบ้า หรือแสวงหาผู้อุปถัมภ์จนกลายเป็นสังคมอุปถัมภ์ ผู้คนในสังคมจะคิดพึ่งแต่ผู้อื่น ไม่คิดพึ่งตนเอง ปัญหาสังคมที่สำคัญปัญหาหนึ่งซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความอ่อนแอของสังคมไทย ก็คือ ปัญหายาเสพติด ซึ่งถือเป็นวิกฤติที่ร้ายแรงของชาติ (ประเวศ วะสี, 2544:106) สำนักงานคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามยาเสพติด รายงานว่า ปี 2541 คดีจับกุมยาเสพติด 110,000 คน เป็นเด็กและเยาวชน 57,000 คน และตัวเลขผู้รับการบำบัดรักษา 38,895 คน (อนุช อภาภิรม, 2542:196) เราจะเห็นได้ว่าการที่ประเทศไทยยังแก้ปัญหานี้ไม่สำเร็จส่วนหนึ่งมาจากโครงสร้างของสังคมไทยที่มีโครงสร้างทางคั่ง ซึ่งในโครงสร้างนี้ประชาชนโดยมากจะรอคอยรัฐให้แก้ปัญหาให้ ดังนั้นจึงทำให้สังคมไทยขาดพลังทางสังคมที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจะขอยกตัวอย่างชุมชนที่รับแนวคิดประชาสังคมมาใช้และสามารถแก้ปัญหายาเสพติดในชุมชนได้สำเร็จ นั่นก็คือ ชุมชนบ้านสวนมอญ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี ผู้ใหญ่บ้านและลูกบ้านได้มองเห็นปัญหายาเสพติดว่ามีความร้ายแรงร่วมกัน จึงได้รวมตัวกันป้องกันและปราบปรามยาเสพติดในชุมชน ชุมชนบ้านสวนมอญมีครัวเรือนทั้งสิ้น 130 ครัวเรือน ในชุมชนนี้ทุกคนรู้จักกันหมด หากวันใดมีคนแปลกหน้าเข้ามา ก็จะมีการรายงานให้ผู้ใหญ่ทราบ และมีคนคอยสอดแนมว่าคนแปลกหน้านั้นมาทำอะไร มาพร้อมกับยาบ้าหรือเปล่า หากถูกหลานใครติดยากลับมาอยู่ในหมู่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านและกรรมการหมู่บ้านจะขอร้องให้เลิก หากไม่เลิกก็อยู่หมู่บ้านนี้ไม่ได้ ชุมชนบ้านสวนมอญเป็นตัวอย่างของสังคมเข้มแข็งที่สามารถป้องกันปัญหายาเสพติดได้ (เบญจมาศ สิริภัทร, 2544:27-28)

3.2.2 ปัญหาเศรษฐกิจ

ประเวศ วะสี (2541:7) กล่าวถึง สาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาเศรษฐกิจว่า เกิดมาจากการที่ระบบเศรษฐกิจของไทยเป็นระบบเศรษฐกิจแบบทอดทิ้งและเป็นระบบเศรษฐกิจที่ทำให้ฐานล่างซึ่งเป็นส่วนสำคัญของสังคม อ่อนแอ ประเวศ วะสี ยังได้กล่าวอีกด้วยว่าระบบเศรษฐกิจไทยเป็นระบบที่มุ่งส่งเสริมคนส่วนน้อยข้างบนให้มีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจมาก แต่เศรษฐกิจของคนชั้นบนก็ไม่ใช่เศรษฐกิจที่แท้จริง เพราะเป็นการถ่ายเทเงินกำไรกันมากกว่าจะเป็นการผลิตทางเศรษฐกิจจริงๆ จากลักษณะที่กล่าวมาข้างต้นของระบบเศรษฐกิจไทยจะเห็นได้ว่า ระบบเศรษฐกิจไทยเป็นระบบที่ทำให้ฐานล่างหรือเศรษฐกิจชุมชนอ่อนแอ และเมื่อฐานล่างหรือเศรษฐกิจชุมชนอ่อนแอ ระบบเศรษฐกิจทั้งระบบจึงพังทลายลง ประเวศ วะสี (2544:101) ยังกล่าวอีกต่อไปว่า เมื่อเศรษฐกิจชุมชนล่มสลายคนก็อพยพเข้าเมืองมาเป็นแรงงานราคาถูกในเมืองหลวง ดังนั้นสภาพของครอบครัวและชุมชนก็แตกแยกกัน จนเกิดเป็นสภาพความแตกสลายทางสังคม (social disintegration) ช่องว่างระหว่างคนจนกับคนรวยห่างกันมากขึ้น ตัวเลขของสภาพัฒน์ฯ บอกชัดว่าเมื่อปี พ.ศ. 2518 คนจน 20% ข้างล่างเป็นเจ้าของรายได้ 6% ซึ่งถือว่าน้อยมาก แต่เมื่อพัฒนามาได้ 20 ปี กระทั่งถึงปี พ.ศ. 2538 ตัวเลขลดลงไปเหลือ 3.5% และอาจเหลือเพียง 3% แล้ว (วิทยากร เชียงกูล, 2527 : 29) ปัจจุบันช่องว่างนี้มีมาก เมื่อช่องว่างมีมากปัญหาสังคม การเมือง ก็มีมากขึ้นตามไปด้วย เมื่อแนวคิดนี้กลายเป็นแนวทางการพัฒนาจึงไปกระทบผู้คน วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมทั่วไปหมด เมื่อชนบทล่มสลายแล้วผู้คนกลายมาเป็นแรงงานราคาถูก ประเทศอุตสาหกรรมก็เห็นว่าประเทศไทยมีแรงงานราคาถูก จึงเข้ามาตั้งโรงงานอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานเหล่านี้โดยไม่พัฒนาคน เมื่อประเทศเวียดนามและจีนมีแรงงานราคาถูกกว่า อุตสาหกรรมเหล่านี้ก็ย้ายประเทศไปและสลายตัวลงจนเป็นสาเหตุหนึ่งของวิกฤตเศรษฐกิจ ประเวศ วะสี ยังกล่าวอีกว่า ที่มาของวิกฤตเศรษฐกิจอีกประการหนึ่งก็คือ การกู้เงินจากต่างประเทศเป็นจำนวนมากโดยไม่นำมาลงทุนทางเศรษฐกิจ แต่นำมาฝากธนาคารเพื่อกินดอกเบี้ย เพราะดอกเบี้ยต่างประเทศต่ำมาก คือราว 1-2% เท่านั้น ขณะที่ดอกเบี้ยในประเทศในขณะนั้นสูงกว่า 10% กระทั่งหลายคนร่ำรวย แต่ก็เป็นการร่ำรวยแบบจอมปลอมหรือเป็นเศรษฐกิจแบบฟองสบู่ที่ไม่มีการสร้าง เพราะหากเป็นระบบเศรษฐกิจที่แท้จริงจะต้องมีการสร้าง มีการผลิตวัตถุ การบริการ และความรู้ต่างๆ

วิธีที่จะแก้ปัญหาด้านเศรษฐกิจจะต้องใช้แนวคิดสังคมเข้มแข็งหรือประชาสังคมเข้ามาช่วย เพราะแนวคิดประชาสังคมจะก่อให้เกิดการรวมกลุ่มเพื่อร่วมกันคิดร่วมกันทำในการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของชุมชนโดยไม่ต้องรอคอยความช่วยเหลือจากรัฐ การรวมกลุ่มของชุมชน ซึ่งอาจจะออกมาในรูปของ กลุ่มสหกรณ์ กลุ่มแปรรูปอาหารเป็นต้น การรวมกลุ่มกันในทางเศรษฐกิจของชุมชนนี้จะช่วยแก้ปัญหาค่าความยากจนที่เกิดขึ้นกับชุมชนได้

3.2.3 ปัญหาทางการเมือง

เราทราบกันดีแล้วว่า สังคมอ่อนแอ คือ สังคมที่ผู้คนไม่รู้สิทธิเสรีภาพแห่งความเป็นคนเท่าเทียมกัน ไม่มีความร่วมมือกันในแว่นแคว้น ไม่มีการรวมกลุ่มกัน ไม่มีมิตรภาพและความรักต่อกัน มีการเรียนรู้น้อย ดังนั้นสังคมที่มีลักษณะเช่นนี้จึงเป็นสังคมที่สะท้อนให้เห็นว่า คนมีอำนาจยอมใช้อำนาจ ไม่ใช่ความรู้ คนไม่มีอำนาจก็ต้องรับคำสั่งจากผู้มีอำนาจโดยไม่ต้องใช้ความรู้ ระบบอำนาจในแนวตั้งปราศจากการคานอำนาจและการตรวจสอบอำนาจจึงนำไปสู่การฉ้อราษฎร์บังหลวง ซึ่งเราจะเห็นได้ชัดในกรณีของการทุจริตการจัดซื้อยาและเวชภัณฑ์ของกระทรวงสาธารณสุข (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2545:407) แต่ถ้าสังคมไทยเป็นสังคมที่เข้มแข็ง คือ เป็นสังคมที่ประชาชนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีอุดมคติร่วมกัน หรือความเชื่อร่วมกันในบางเรื่อง มีการติดต่อสื่อสารกัน มีการรวมกลุ่มกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความรัก มีมิตรภาพ มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ ในการปฏิบัติบางสิ่งและมีการจัดการ ก็จะสามารถแก้ปัญหาทุจริตคอร์รัปชันได้เหมือนกับในกรณีของการต่อต้านการทุจริตการจัดซื้อยาของกระทรวงสาธารณสุข (ปัจจุบันศาลได้ตัดสินแล้วว่านายรักเกียรติ สุขธนะ มีความผิดตามข้อกล่าวหาจริง ดังนั้นจึงมีคำสั่งให้ยึดทรัพย์สินนายรักเกียรติขายทอดตลาด) การต่อต้านการทุจริตการจัดซื้อยาที่ประสบความสำเร็จได้เพราะเกิดจากการเคลื่อนไหวของกลุ่มประชาสังคมต่างๆ ซึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีการร่วมมือในแว่นแคว้น เช่น กลุ่มชมรมแพทย์ชนบท ชมรมเภสัชชนบท และองค์กรพัฒนาเอกชน 30 องค์กร โดยใช้กลไกทางการเมืองใหม่ภายใต้รัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ที่สามารถกระตุ้นจิตสำนึกและบทบาทของภาคประชาชนต่อการมีส่วนร่วมทางการเมืองในการตรวจสอบพฤติกรรมนักการเมือง ข้าราชการประจำระดับสูง รวมถึงการกดดันการทำงานขององค์กรภาครัฐที่เกี่ยวข้อง เช่น คณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตและคอร์รัปชัน (ปป.ช.) สถาบันรัฐสภา และกระทรวงสาธารณสุขได้ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2545:409) ดังนั้นสังคมใดที่มีลักษณะเป็นประชาสังคม สังคมนั้นก็จะสามารถแก้ไขปัญหาการทุจริตของภาครัฐได้ ซึ่งปัญหาการทุจริตนี้เราถือว่าเป็นปัญหาที่สะท้อนให้เห็นถึงความอ่อนแอทางการเมือง

3.3 คุณธรรมทางพุทธศาสนา

เราทราบกันมาเป็นอย่างดีแล้วว่า คุณธรรมทางศีลธรรม (moral virtues) ของอริสโตเติลเป็นผลอันเกิดมาจากลักษณะนิสัย เป็นต้นว่า คนที่มีคุณธรรมความกล้าหาญก็เพราะทำความกล้าหาญจนเป็นนิสัย คนที่มีคุณธรรมความยุติธรรมก็เพราะทำความยุติธรรมจนเป็นนิสัย เป็นต้น

ดังนั้นในงานวิจัยชิ้นนี้ ผู้วิจัยจะขออนุญาตคุณธรรมทางพุทธศาสนาบนพื้นฐานความคิดของ อริสโตเติลว่า หมายถึง “การปฏิบัติตามข้อธรรมจนเป็นนิสัย” และเราจะเรียกผู้ที่ปฏิบัติตามข้อธรรมจนเป็นนิตินัยนั้นว่าเป็นผู้ที่มีความดี เป็นคนดี คนที่มีคุณธรรมในเรื่องขันติ ก็เพราะเขาอดทนต่อความเหน็ดเหนื่อยยากลำบาก คำคำว่าเสียสละ และกิเลส จนเป็นนิตินัย แต่ถ้าหากว่าใครก็ตามที่มีคุณธรรมข้อนี้จะ อดทน ขันติ และ จาคะ เราก็จะเรียกคน ๆ นั้นว่ามีคุณธรรมชุดฆราวาสธรรม 4 เป็นต้น

ในงานวิจัยชิ้นนี้ผู้วิจัยจะขอยกข้อธรรมเฉพาะที่มีความเกี่ยวข้องกับความเข้มแข็งของสังคมขึ้นมา ซึ่งถ้าหากพลเมืองในชุมชนหรือในสังคมปฏิบัติตามข้อธรรมเหล่านั้นจนเป็นนิตินัยแล้วสังคมก็จะเข้มแข็งหรือเป็นประชาสังคม ข้อธรรมเหล่านี้ประกอบไปด้วย

1. วัชชีอปริหานิยธรรม 7 หรือ อปริหานิยธรรม 7

วัชชีอปริหานิยธรรม 7 คือ ธรรมะอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม เป็นธรรมะที่เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว เป็นธรรมะสำหรับหมู่ชนซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสกับภคินีวัชชี พร้อมผู้บริวารบ้านเมือง ธรรมะข้อวัชชีอปริหานิยธรรมมี 7 ประการคือ (พระธรรมปิฎก, 2541 : 29)

- 1) หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์
- 2) พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงทำ ซึ่งข้อนี้ตีความอีกอย่างได้ว่าพร้อมเพรียงกันลุกขึ้นป้องกันบ้านเมือง พร้อมเพรียงกันทำกิจทั้งหลาย
- 3) ไม่บัญญัติสิ่งที่ไม่ได้บัญญัติไว้ (อันขัดต่อหลักการเดิม) ไม่ล้มล้างสิ่งที่บัญญัติไว้ (ตามหลักการเดิม) ถือปฏิบัติมั่นคงตามวัชชีธรรม (หลักการ) ตามที่วางไว้เดิม
- 4) ท่านเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่ในชนชาววัชชี เคารพนับถือท่านเหล่านั้น เห็นถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันควรรับฟัง
- 5) บรรดากุลสตรีกุลกุมารทั้งหลาย ให้อยู่ดีโดยมิถูกข่มเหง หรือถูคร่ำครวญใจ
- 6) เคารพสักการะบูชาเจดีย์ (ปูชนียสถานและปูชนียวัตถุ ตลอดถึงอนุสาวรีย์ต่าง ๆ ของวัชชี (ประจำชาติ) ทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอก ไม่ปล่อยยให้ธรรมิกพลที่เคยให้เคยทำแก่เจดีย์เหล่านั้นเสื่อมทรามไป
- 7) จัดให้ความอารักขา ค้ำครอง ป้องกัน อันชอบธรรม แก่พระอรหันต์ทั้งหลาย (ในที่นี้กินความกว้าง หมายถึง บรรพชิตผู้ดำรงธรรมเป็นหลักใจของประชาชนทั่วไป) ตั้งใจว่า ขอพระอรหันต์ทั้งหลายที่ยังมิได้มา พึงมาสู่แว่นแคว้น ที่มาแล้วพึงอยู่ในแว่นแคว้นโดยผาสุก

2. นาทกรณธรรม

เป็นธรรมที่สอนให้ทำตนเป็นที่พึ่งของคนได้ พร้อมจะรับผิดชอบตนเอง ไม่ทำตัวให้เป็นปัญหาหรือภาระแก่หมู่คณะ หรือหมู่ญาติมิตร ด้วยการประพฤติธรรมสำหรับสร้างที่พึ่งแก่ตนเองซึ่งเรียกว่า “นาทกรณธรรม” 10 ประการ (พระธรรมปิฎก, 2541 : 26-27) คือ

- 1) ศีล (ประพฤติดีมีวินัย) คือ ดำเนินชีวิตโดยสุจริต ทั้งทางกาย ทางวาจา มีประกอบสัมมาชีพ
- 2) พากุสัจจะ (ได้ศึกษาศดับมาก) คือ ศึกษาเล่าเรียนสดับรับฟังมาก ศึกษาสายวิชา หรือศิลปวิทยาของคนให้ชำรอง มีความเข้าใจกว้างลึกซึ้ง รู้ชัดเจนและใช้ได้จริง
- 3) กัลยาณมิตตตา (รู้จักคบคนดี) คือ มีกัลยาณมิตร รู้จักเลือกเสวนา เข้าหาที่ปรึกษา หรือผู้แนะนำสั่งสอนที่ดี
- 4) โสวจิตตตา (เป็นคนที่พูดกันง่าย) คือ ไม่ถือมั่น รู้จักรับฟังเหตุผลและพร้อมที่จะแก้ไขปรับปรุงตน
- 5) กิงกรณียสุ ทักขตา (ชวนช่วยกิจของหมู่) คือ เอาใจใส่ช่วยเหลือธุระและกิจการของชนร่วมหมู่คณะ ญาติ เพื่อนพ้องและของชุมชน
- 6) ธรรมกามตา (เป็นผู้ใคร่ธรรม) คือ รักธรรม ชอบศึกษา ค้นคว้า สอบถามหาความรู้ความจริง รู้จักพูดรู้จักฟัง ชวนให้ผู้อื่นอยากเข้ามาปรึกษาและร่วมสนทนา
- 7) วิริยารัมภะ (มีความเพียร) คือ ขยันหมั่นเพียรพยายามหลีกเลี่ยงความขี้ ประจบความดี ไม่ละเลยทอดทิ้งธุระหน้าที่
- 8) สันตุฏฐิ (มีสติโดยรู้พอดี) คือ ยินดี พึงพอใจแต่ในลาภผลผลงานและผลสำเร็จที่ตนสร้างหรือแสวงหามาได้โดยเรี่ยวแรงความเพียรพยายามของตนเองโดยชอบ
- 9) สติ (มีสติคงมั่น) คือ รู้จักกำหนดจดจำ ระลึกการที่ทำคำที่พูด กิจที่ทำแล้ว แลที่จะต้องทำต่อไป จะทำอะไรก็รอบคอบ รู้จักยับยั้งชั่งใจ
- 10) ปัญญา (มีปัญหาเหนืออารมณ์) คือ มีปัญญายังรู้เหตุผล รู้รู้ชั่ว มองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

3. สารณียธรรม

เป็นธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความไว้ระลึกลึง เป็นธรรมอันเป็นเหตุให้ระลึกลึงกัน ทำให้มีความเคารพกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และสามัคคีพร้อมเพรียงกัน ในด้านความสัมพันธ์กับผู้อื่นที่เป็นเพื่อนร่วมงาน ร่วมกิจการ ร่วมชุมชน ตลอดจนพี่น้องร่วมครอบครัว พึงปฏิบัติตามหลักการอยู่ร่วมกันที่เรียกว่า “สารณียธรรม” ซึ่งธรรมในข้อนี้ประกอบด้วย (พระธรรมปิฎก, 2541 : 28)

- 1) เมตตากายกรรม (ทำต่อกันด้วยเมตตา) คือ แสดงไมตรีและความหวังดีต่อเพื่อนร่วมงาน ร่วมกิจการ ร่วมชุมชน ช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมหมู่คณะด้วยความเต็มใจ แสดงกิริยาอาการด้วยกิริยาอาการสุภาพ เคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง
- 2) เมตตาวจีกรรม (ทำต่อกันด้วยเมตตา) คือ แสดงไมตรีและความหวังดีต่อเพื่อนร่วมงาน ร่วมงาน ร่วมชุมชน ช่วยบอกแจ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ สั่งสอน แนะนำ ตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพ แสดงความเคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง
- 3) เมตตามโนกรรม (คิดต่อกันด้วยเมตตา) คือ ตั้งจิตปรารถนาดี คิดทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน มองกันในแง่ดี มีหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสต่อกัน
- 4) สาธารณโกติ (ได้ของสิ่งใดมาก็แบ่งปันกัน) คือ เมื่อได้สิ่งใดมาโดยชอบธรรมแม้เป็นของเล็กน้อย ก็ไม่หวงไว้ผู้เดียว นำมาแบ่งปันเฉลี่ยแจกจ่าย ให้ได้มีส่วนร่วมใช้สอยบริโภคทั่วกัน
- 5) สีสตามัญญตา (ประพฤติให้ดีเหมือนเขา) คือ มีความประพฤติสูงจรตังาม ถูกต้องตามระเบียบวินัย ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ
- 6) ทิฏฐิตามัญญตา (ปรับความเห็นเข้ากันได้) คือ เคารพ รับฟังความคิดเห็นกัน มีความเห็นชอบร่วมกัน ในข้อที่เป็นหลักการสำคัญที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น สิ้นทุกข์ หรือขจัดปัญหา

4. พรหมวิหาร 4

เป็นธรรมประจำใจของผู้ประเสริฐ หรือผู้มีจิตใจยิ่งใหญ่ กว้างขวางดุจพระพรหม 4 อย่าง ดังต่อไปนี้ (พระธรรมปิฎก, 2541 : 24)

- 1) เมตตา (ความรัก) คือ ความปรารถนาดี มีไมตรี ต้องการช่วยเหลือผู้อื่นให้ประสบประโยชน์และความสุข
- 2) กรุณา (ความสงสาร) คือ อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ ใฝ่ใจที่จะปลดปล่อย บำบัดความทุกข์ยาก เดือดร้อนของคนและสัตว์ทั้งปวง
- 3) มุทิตา (ความเบิกบานพลอยยินดี) คือ เมื่อเห็นผู้อื่นอยู่ดีมีสุข ก็มีใจแจ่มชื่น เบิกบาน เมื่อเห็นเขาทำดีงามประสบความสำเร็จก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ก็พลอยยินดีบันเทิงใจด้วย พร้อมทั้งจะส่งเสริมสนับสนุน

- 4) อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) คือ มองตามความเป็นจริงโดยวางจิตเรียบสม่ำเสมอ มั่นคง เทียบตรงคงตราซัง มองเห็นการที่บุคคลจะได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุที่ตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัย วางตน และปฏิบัติไปตามหลักการเหตุผล และความเที่ยงธรรม

5. สังคหวัตถุ 4

เป็นธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจคน และประสานหมู่ชนไว้ในความสามัคคี สังคหวัตถุ 4 ประกอบด้วย (พระธรรมปิฎก, 2541 : 25)

- 1) ทาน (ให้ปัน) คือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละแบ่งปัน ช่วยเหลือสงเคราะห์ด้วยปัจจัย 4 หุนหรือทรัพย์สินสิ่งของ ตลอดจนให้ความรู้ความเข้าใจและศิลปวิทยา
- 2) ปิยวาจา (พูดอย่างรักกัน) คือกล่าวคำสุภาพไพเราะ น่ารัก ชี้แจงแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีเหตุผล รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดี สามานสามัคคี เกิดไมตรี ทำให้รักใคร่นับถือ และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
- 3) อตถจริยา (ทำประโยชน์แก่เขา) คือ ช่วยเหลือด้วยแรงกายและขวนขวายช่วยเหลือกิจการต่างๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไขปัญหา และช่วยปรับปรุงส่งเสริมในด้านจริยธรรม
- 4) สามานัตตตา (เอาตัวเข้าสามาน) คือ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ วางตนเสมอต้นเสมอปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอกับต่อคนทั้งหลาย

3.

6. มรवासธรรม 4

4.

มรवासธรรม 4 เป็นหลักธรรมสำหรับการครองชีวิตของคฤหัสถ์ ซึ่งประกอบด้วย

- 1) สัจจะ (ความจริง) คือ ดำรงมั่นในสัจจะ ซื่อตรง ซื่อสัตย์ จริงใจ พูดจริง ทำจริง ทำอะไรก็ให้เป็นที่ยึดถือไว้วางใจได้
- 2) ทมะ (ฝึกตน) คือ บังคับ ควบคุมตนเองได้ รู้จักปรับตัวและแก้ไขปรับปรุงตน ให้ก้าวหน้าดีงามยิ่งขึ้นอยู่เสมอ
- 3) ขันติ (อดทน) คือ มุ่งหน้าทำหน้าที่การงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็งอดทน
- 4) จาคะ (เสียสละ) คือมีน้ำใจเอื้อเฟื้อ ชอบช่วยเหลือเกื้อกูล บำเพ็ญประโยชน์ สกลโลก ละทิ้งมานะได้ ร่วมงานกับคนอื่นได้ ไม่ใจแคบเห็นแก่ตัว หรือเอาแต่ใจ ตน

7. โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการ คือ การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ กระทำในใจโดยแบบคาบ มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาสาเหตุ แยกแยะสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ๆ ออก ให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย วิธีโยนิโสมนสิการพอประมวลได้เป็นแบบใหญ่ ๆ ได้ดังนี้ (พระธรรมปิฎก, 2541 : 16-17)

- 1) วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย (คิดแบบอิทัปปิจจยตา) คือ การวิเคราะห์เหตุการณ์ต่างๆหรือวิเคราะห์ปัญหาต่างๆ ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่มีเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน เราอาจเรียกวิธีคิดแบบนี้ว่า วิธีคิดแบบอิทัปปิจจยตา
- 2) วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ (คิดแบบกระจายเนื้อหา) คือ การคิดวิเคราะห์แยกแยะองค์ประกอบของสิ่งต่างๆ เพื่อทำความเข้าใจสภาวะของสิ่งเหล่านั้น เช่น ร่างกายของมนุษย์ประกอบด้วยธาตุ4คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นต้น
- 3) วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ (คิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา) คือการคิดให้รู้เท่าทันสิ่งต่างๆ คือคิดว่าสิ่งต่างๆจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมชาติของมัน ในฐานะที่มันเป็น สิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆมาประกอบกัน
- 4) วิธีคิดแบบอริยสังข์ (คิดแบบแก้ปัญหา) คือวิธีคิดเพื่อความดับทุกข์ ซึ่งประกอบด้วย 1.ทุกข์(สภาพปัญหา) 2.สมุทัย(สาเหตุของปัญหา) 3.นิโรธ(การพ้นจากปัญหา) 4.มรรค(วิธีแก้ปัญหา) วิธีคิดแบบอริยสังข์จัดเป็นวิธีคิดแบบหลักอย่างหนึ่งเพราะสามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่นๆ ได้ทั้งหมด
- 5) วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ (คิดตามหลักการและความมุ่งหมาย) คือ การคิดให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง หลักการ กับ ความมุ่งหมาย เป็นความคิดที่มีความสำคัญมากเพราะเมื่อเราจะลงมือปฏิบัติอะไรก็ตามจะต้องเข้าใจความมุ่งหมายของหลักการนั้นๆ ว่ามีไว้เพื่ออะไร การเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง หลักการกับจุดมุ่งหมาย จะช่วยให้การลงมือปฏิบัติสิ่งใดก็ตามได้ผลตามความมุ่งหมาย
- 6) วิธีคิดแบบเห็นคุณค่าและทางออก คือ การคิดให้เห็นว่าสิ่งที่เป็นปัญหานั้นๆ มีทั้งด้านดีและด้านเสียและต้องจะคิดหาทางออกของสิ่งที่เป็นปัญหานั้นๆ ด้วยจุดมุ่งหมายของการคิดเช่นนี้ก็เพื่อนำการยอมรับความจริงว่าสิ่งต่างๆ มีทั้งด้านดีด้านเสีย
- 7) วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้ – คุณค่าเทียม (คิดแบบสกัถหรือบรรเทาต้นเหตุ) คือ วิธีคิดเพื่อที่จะฝึกให้เลือกรู้ค่าแท้จริงๆ วิธีคิดเช่นนี้มีความสำคัญมากในชีวิตประจำวันเพราะจะสอนให้เราเลือกบริโภคใช้สอยสิ่งต่างๆ เพื่อให้เกิดประโยชน์

อย่างแท้จริงแก่ชีวิต

- 8) วิธีคิดแบบเร้าคุณธรรม (คิดแบบเร้ากุศล) คือ วิธีคิดเพื่อส่งเสริมความเจริญงามแห่งคุณธรรมเช่น การคิดเพื่อให้ปลูกเร้าความเพียร เป็นต้น
- 9) วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน (คิดแบบมีปัจจุบันเป็นอารมณ์) คือ การคิดเพื่อให้ มีสติอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น สิ่งที่กำลังเป็นอยู่ หรือ สิ่งที่เราากำลังกระทำอยู่ในปัจจุบัน
- 10) วิธีคิดแบบวิภาษวาท คือ การมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้ เห็นแต่ละด้านครบทุกแง่ทุกด้านไม่ใช่จับเอาแง่หนึ่งแง่เดียวหรือบางแง่ขึ้นมาวินิจฉัยตัดสินคลุมลงไปอย่างนั้นทั้งหมด

3.4 ค่านิยมที่บั่นทอนความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม

เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเรื่องของค่านิยมเป็นเรื่องที่สำคัญเรื่องหนึ่ง เพราะถ้าหากพลเมืองในสังคมมีค่านิยมที่ถูกต้องแล้วมันก็จะยอมทำให้สังคมเข้มแข็งได้ ค่านิยมที่ถูกต้องก็เช่น ค่านิยมการพึ่งตนเอง ค่านิยมการขยันหมั่นเพียร และค่านิยมการมีความรับผิดชอบ เป็นต้น แต่ถ้าพลเมืองในสังคมมีค่านิยมที่ไม่ถูกต้องมันก็จะยอมทำให้สังคมอ่อนแอได้ ค่านิยมที่ไม่ถูกต้องก็เช่น ค่านิยมนิยมเจ้านายและยศถาบรรดาศักดิ์ เป็นต้น ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะเสนอค่านิยมที่บั่นทอนความเข้มแข็งและก้าวหน้าของสังคม แต่ก่อนที่เราจะไปพิจารณาถึงค่านิยมดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นว่าเราน่าจะมาพิจารณานิยามความหมายของคำว่า “ค่านิยม” กันก่อน ซึ่งสำหรับความหมายของค่านิยมนั้นได้มีการให้ความหมายไว้แตกต่างกัน ผู้วิจัยจะขอหยิบยกมากล่าวเป็นตัวอย่างดังนี้

ราชบัณฑิตยสถาน (2532:411-412) ได้ให้ความหมายของค่านิยมว่าหมายถึง สิ่งที่มีคุณคดียึดถือเป็นเครื่องช่วยตัดสินใจและกำหนดการกระทำของตนเอง

ก่อ สวัสดิพานิชย์ (2523 : 17) ได้ให้ความหมายค่านิยมว่าหมายถึง ความคิด พฤติกรรม ที่คนในสังคมใดสังคมหนึ่งเห็นว่ามีคุณค่า จึงยอมรับมาปฏิบัติตามและวางแผนไว้ระยะหนึ่ง ค่านิยมมักเปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัย

เจือ เกตุขะเชียร (2523 : 17) มีทรรศนะว่าค่านิยมหมายถึง สิ่งที่สังคมนิยมชมชอบนั้นเป็นสิ่งที่มีความค่าและมีประโยชน์

ไพฑูรย์ เครือแก้ว (2523 : 17) ได้ให้ความหมายค่านิยมว่าหมายถึง สิ่งที่คุณสนใจ สิ่งที่คุณปรารถนาจะได้ ปรารถนาจะเป็น หรือกลับกลายมาเป็น เป็นสิ่งที่คุณถือว่าเป็นสิ่งที่บังคับ ต้องทำ ต้องปฏิบัติ เป็นสิ่งที่คุณบูชายกย่อง